

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΕΠΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Όπως είναι γνωστό, μόλις ήλθε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας διέλυσε τις άτακτες πελοποννησιακές δυνάμεις και προχώρησε στη διαοργάνωση των Ρουμελιωτών σε χιλιαρχίες¹. Έτσι, ενώ από τη μία μεριά αποδέσμευε τα εργατικά χέρια, που ήταν απαραίτητα για την οικονομική ανασυγκρότηση της Πελοποννήσου, στην οποία οι πολεμικές επιχειρήσεις είχαν σταματήσει μετά τη ναυμαχία του Ναυαρίνου και ιδίως μετά την απόβαση των Γάλλων του Maison, από την άλλη προσπαθούσε να εξασφαλίσει έναν έμπειρο πόλεμο και αξιόμαχο στρατό, για να τον χρησιμοποιήσει για την απελευθέρωση της Στερεάς, απαλλάσσοντας ταυτόχρονα και την Πελοπόννησο από τις διάφορες αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες των άτακτων Ρουμελιωτών. Την οργάνωση των χιλιαρχιών της Ανατολικής Στερεάς ανέθεσε ο Καποδίστριας στον Δημήτριο Ύψηλάντη. Για τη Δυτική Στερεά, όπου από τον Νοέμβριο του 1827 είχαν ξαναρχίσει οι πολεμικές επιχειρήσεις με την απόβαση ενός έκστρατευτικού ελληνικού σώματος, διέταξε τον αρχιστράτηγο Τσώρτς να προδής στο ίδιο έργο και του έστειλε και αντίγραφα του προσωρινού κανονισμού των χιλιαρχιών και των σχετικών προκηρύξεων².

Ενώ τα σχετικά με την οργάνωση των χιλιαρχιών στην Ανατολική Στερεά είναι γνωστά και καλά μελετημένα, αντίθετα για το ίδιο έργο στη Δυτική Στερεά δεν έχουμε αρκετά στοιχεία³. Μολταυτα θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία, όσο το δυνατόν, ικανοποιητική εικόνα του θέματος αυτού.

¹ Για το όλο θέμα των άτακτων ελληνικών στρατευμάτων κατά την επανάσταση του 1821 υπάρχει ή διεξοδική εργασία του σεβαστού μου καθηγητή κ. Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821, Θεσσαλονίκη 1948. Η παρούσα μελέτη, βασισμένη κυρίως σε ανέκδοτα έγγραφα του Αρχείου Καποδίστρια που βρίσκεται στην Κέρκυρα, δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά μόνον ως ένα μικρό συμπλήρωμα. Για την οργάνωση των Ελλήνων άτακτων σε χιλιαρχίες επί Καποδίστρια βλ. Βακαλοπούλου, *ε. ά.*, σ. 231 - 250.

² Βλ. Καποδίστρια, Έπιστολαί, 1 σ. 361. Πρβ. Τρικούπη, Επανάστασις, 4 σ. 251.

³ Βλ. Βακαλοπούλου, Στρατεύματα του 1821, σ. 246, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε, σὲ γενικὲς βέβαια γραμμές, ὅτι οἱ συνθήκες καὶ ἡ κατάσταση ποὺ εἶχε ν^ο ἀντιμετώπιση ὁ Τσώρτς στὸ ἔργο του ἦταν ἀρκετὰ διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Ἰψηλάντη. Ὁ τελευταῖος εἶχε νὰ ὀργανώσει ἓνα στρατό, ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπραξία, καὶ ἔτσι μποροῦσε νὰ προχωρήσει στὴ συγκρότηση τῶν χιλιαρχιῶν καὶ στὴν ἐκλογή τῶν προσώπων τῶν διοικητῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματικῶν τους χωρὶς μεγάλους περισπασμούς καὶ ἰδίως χωρὶς τὸ φόβο νὰ διαλυθῇ τὸ στρατόπεδο ἀπὸ τὰ κινήματα τῶν παραγκωνισμένων καὶ δυσαρεστημένων ὀπλαρχηγῶν. Ἀντίθετα ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ μετριασθοῦν οἱ ὑπέρμετρες ἀπαιτήσεις πολλῶν, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ βρεθοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ στράτευμα. Ὁ Τσώρτς ἔμως εἶχε ν^ο ἀντιμετώπιση πολλὰς δυσκολίες, γιατί οἱ δυνάμεις του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ σώματα τῶν πιδ ἀπειθαρχῶν ὀπλαρχηγῶν. Ἔτσι οἱ δυσαρέσκειες, ποὺ θὰ προέρχονταν τυχὸν ἀπὸ τὴν ἀντιζηλία τῶν καπεταναίων γιὰ τὰ ἀξιώματα τῶν χιλιάρχων καὶ πεντακοσιάρχων, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ προκαλέσουν σοβαρὴ ἀναταραχὴ στὸ στράτευμα καὶ νὰ ἔχουν δυσμενῆ ἐπίδραση στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου.

Οἱ σκέψεις τοῦ Καποδίστρια γιὰ μιὰ βαθμιαία τακτικοποίηση τῶν ἀτάκτων ἔδρισκαν ἀπόλυτα σύμφωνα τὸν Τσώρτς. Εἶναι μάλιστα πιθανόν, ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες του ὀφείλονταν κάπως καὶ σὲ ὑποδείξεις τοῦ Τσώρτς, ὅπως θὰ ἴδοῦμε πιδ κάτω. Πάντως ὁ ἀρχιστράτηγος, πολὺ πρὶν ἔλθῃ στὴν Ἑλλάδα ὁ Καποδίστριας, εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν ἀνάγκη αὐτὴ καὶ εἶχε ἐκδηλώσει παρόμοιες προθέσεις¹. Μετὰ τὴν ἀπόδοσή του ἔμως στὴ Δυτικὴ Στερεὰ φρόντισε περισσότερο, ἔχοντας συνεργάτη στὴν προσπάθειά του καὶ τὸν Ἄγγλο φιλέλληνα Φράνκ Ἄμπνεϋ Ἄστιγξ, νὰ συνηθίσῃ τοὺς Ἕλληνας στὴν πειθαρχία καὶ στὴν τήρηση τῶν διεθνῶν κανονισμῶν, τῶν σχετικῶν μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στοὺς ἀντιπάλους.

Τὸ πρῶτο θέμα ἦταν τὸ ζήτημα τῶν αἰχμαλώτων. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγριότητα, μὲ τὴν ὁποία συμπεριφέρθηκαν στοὺς αἰχμαλώτους των καὶ οἱ δυὸ ἐμπόλεμοι σ^ο ἔλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης, καθὼς καὶ τὰ αἷτια τῆς σκληρῆς αὐτῆς συμπεριφορᾶς. Πολὺ σπάνια οἱ Τοῦρκοι αἰχμαλώτοι, ἰδίως οἱ ἔνοπλοι ποὺ συλλαμβάνονταν στὴ μάχη, γλύτωναν τὴ ζωὴ τους. Αὐτὸ συνέβαινε μόνον ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ κάποιον σχετικὰ ἐπίσημο πρόσωπο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ ζητήσουν λύτρα ἢ νὰ τὸ ἀνταλλάξουν μὲ ἐπίσημο Ἕλληνα². Κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς τόσο ὁ Τσώρτς ὅσον καὶ ὁ Ἄστιγξ, παλαιοὶ ἀξιωματικοὶ

¹ Βλ. Ἀρχεῖον Μπότζαρη, σ. 123. *Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα, 2 σ. 597 - 598.

² Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν αἰχμαλώτων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 βλ. τὴν ἐιδικὴ μονογραφίαν τοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου, *Αἰχμαλώτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1941.

τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, καταβάλλουν προσπάθεια νὰ χαλιναγωγῆσουν τὰ ἐκδικητικὰ αἰσθήματα τῶν στρατιωτῶν τους σὲ βάρος τῶν αἰχμαλώτων καὶ νὰ τοὺς συνηθίσουν νὰ σέβωνται τὶς συνθήκες. Ἐπειτα ἔχουν τὴν πεποίθηση, ὅτι μιὰ τέτοια μεταχείριση θὰ ἔκανε καλὴ ἐντύπωση στοὺς Τούρκους καὶ θὰ ἔκαμπε πολὺ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντίστασής τους. Καὶ πραγματικὰ οἱ πρῶτοι Τούρκοι, ποὺ αἰχμαλωτίστηκαν στὸ Βασιλάδι, ἐνῶ περίμεναν ὅτι θὰ τοὺς σκοτώσουν, εἶδαν μὲ μεγάλη τους ἀπορία τὸν Ἄστιγξ νὰ τοὺς ἀφοπλίζῃ καὶ νὰ τοὺς ξαναστέλνῃ στὸ Μεσολόγγι¹. Ἐπὶ πλέον ὁ Τσῶρτς, γιὰ νὰ συνηθίσῃ τοὺς ἀτάκτους νὰ μὴ σκοτώνουν τοὺς αἰχμαλώτους, ἀλλὰ νὰ τοὺς ὀδηγοῦν στὸ στρατηγεῖο του, προκήρυξε καὶ μιὰ ὀρισμένη ἀμοιβή γιὰ κάθε αἰχμάλωτο καὶ τήρησε τὸ μέτρο αὐτὸ παρὰ τὶς οἰκονομικὲς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετώπιζε². Ἐπίσης κατέκρινε αὐστηρὰ τὶς βαρβαρότητες καὶ διέταξε τοὺς ὀπλαρχηγούς τῶν ἐμπροσθοφυλακῶν του νὰ μὴ ξαναστείλουν στὸ στρατηγεῖο κομμένα κεφάλια καὶ αὐτιά τῶν ἐχθρῶν, ὅπως συνηθίζαν³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μέτρα γιὰ τὴ μεταχείριση τῶν αἰχμαλώτων, ὁ Τσῶρτς φροντίζει παράλληλα νὰ διατηρήσῃ στὸ στράτευμα τὴν πειθαρχία καὶ νὰ ἐμπεδώσῃ τὴ συνείδηση τοῦ στρατιωτικοῦ καθήκοντος. Σύμφωνα μὲ τὶς διαταγές του οἱ στρατιῶτες δὲν πρέπει νὰ μετακινοῦνται χωρὶς λόγο ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ ἄλλο καὶ κυρίως δὲν πρέπει νὰ ἐγκαταλείπουν τὶς θέσεις τους καὶ νὰ κατεβαίνουν στὸ στρατηγεῖο, γιὰ νὰ ζητήσουν τοὺς μισθοὺς των⁴. Ἀρχίζει ἐπίσης νὰ παίρνῃ μέτρα καὶ ἐναντίον τῶν ἀπειθάρχων. Ἔτσι τὸν βλέπουμε νὰ καθαιρῇ τὸν καπετὰν Κωνσταντὴ Μαριόλη, ὁ ὅποιος, ἐνῶ διατάχθηκε νὰ ἐκστρατεύσῃ μαζί μὲ τὸν Κώστα Μπότσαρη στὸ Μαχαλά, ἐγκατέλειψε τὴ θέση του καὶ ἔφυγε κρυφά⁵. Παράλληλα ὅμως ἀπονέμει ἐπαίνους καὶ ἠθικὲς ἀμοιβές στοὺς στρατιῶτες ποὺ διακρίνονται στὴ μάχη⁶. Ἀργότερα ὀργανώνεται στὴ Δυτικὴ Στερεά, ὅπως καὶ στὴν Ἀνατολική, ἓνα πολεμικὸ δικαστήριον μὲ μέλη ἀξιωματικούς τοῦ Ταξιαρχικοῦ σώματος⁷, στὸ ὅποιο ὑπηρετεῖ ὡς δικηγόρος καὶ ὁ Γεώργιος Τερτσέτης⁸.

¹ Τρικούπη, Ἐπαναστάσεις, 4 σ. 219.

² Τμῆμα χφφ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης-Ἱστορ. Ἀρχ., ἀρ. 9589, 63-1828, πρωτότυπο, Τσῶρτς πρὸς Μακρῆ, ὅπου ἀναφέρει ὅτι οἱ στρατιῶτες του ποὺ ἔφεραν 8 αἰχμαλώτους Τούρκους στὸν Πλάτανο ἔλαβαν τὴν ἀμοιβή τους σύμφωνα μὲ τὴν προκήρυξη. Βλ. ἐπίσης Ράγκου, Ὁ στρατηγὸς Ράγκος, σ. 83-84.

³ Ράγκου, ἔ.ἀ., σ. 83-84.

⁴ Ἐ.ἀ.

⁵ Ἀρχεῖον Μπότσαρη, σ. 132.

⁶ Βλ. Καποδίστρια, Ἐπιστολαί, 2 σ. 71.

⁷ Βλ. Χφ Λασσάνη, Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος, σ. 35.

⁸ Βλ. Κονόμου, Τερτσέτης, σ. 9. Ἡ δράση τοῦ Τερτσέτη στὴ Δυτικὴ Στε-

Μόλις ἐφθασε στὴν Ἑλλάδα ὁ Καποδίστριας, ὁ Τσώρτς τοῦ πρότεινε στὶς 16 Ἰανουαρίου τοῦ 1828 μιὰ σειρά ἀπὸ μέτρα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, καὶ ζήτησε ἀπ' αὐτόν, ἀν ἐγκρίνη τις προτάσεις του, νὰ ἐκδώσῃ τις σχετικὲς διαταγές. Τὰ μέτρα ποὺ πρότεινε ἦταν τὰ ἑξῆς: 1) Κανένας στρατιωτικὸς, ὅποιο βαθμὸ καὶ ἀν ἔχη, δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξῃ σῶμα χωρὶς τὴ γραπτὴ ἐγκριση τοῦ ἀρχιστρατήγου ἢ τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Πελοποννήσου, δηλαδὴ τοῦ Κολοκοτρώνη· 2) Ἐλες οἱ ἐπιτροπὲς ἀνεφοδιασμοῦ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ φρούρια ἢ σὲ ὀχυρὲς θέσεις· 3) κάθε ἀξιωματικὸς ποὺ θὰ κατηγορηθῇ γιὰ ἀνυπακοή διαγράφεται ἀπὸ τὸ στράτευμα καὶ χάνει ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διεκδικήσῃ ἀποζημίωση γιὰ ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε στὸ παρελθόν· 4) οἱ διοικητὲς τῶν φρουριῶν ἢ τῶν ὀχυρωμένων θέσεων ἢ τῶν σωμάτων, ποὺ ἀρνοῦνται ἢ ἀρνῆθησαν νὰ ἐκτελέσουν διαταγές τοῦ ἀρχιστρατήγου, χαρακτηρίζονται στασιαστὲς καὶ τιμωροῦνται σύμφωνα μὲ τὸ νόμο· 5) οἱ στρατιωτικοὶ βαθμοὶ χορηγοῦνται μόνον ἔπειτα ἀπὸ ἔκθεση τοῦ ἀρχιστρατήγου· 6) αἰτήσεις γιὰ ἀποζημιώσεις, ὀφειλόμενους μισθοὺς κτλ. δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψη ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἀν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ βεβαίωση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ· 7) Ἐλοι οἱ στρατιῶτες ποὺ βρίσκονται σὲ πόλεις τῆς Πελοποννήσου ἢ στὰ νησιά Αἴγινα καὶ Πόρο, χωρὶς ἄδεια τοῦ Τσώρτς ἢ τοῦ Κολοκοτρώνη, δρφεῖλουν νὰ παρουσιαστοῦν σ' αὐτοὺς ἢ νὰ ζητήσουν διαταγές τους γιὰ νὰ συγχροτηθοῦν σὲ σώματα. Διαφορετικὰ χάνουν τὸ βαθμὸ τους ἢ τὴ στρατιωτικὴ τους ιδιότητα, καθὼς καὶ κάθε δικαίωμα τροφοδοσίας καὶ μισθοδοσίας. Ὁ Τσώρτς ἀναφερόταν ἐπίσης στὴ διαγωγή καὶ στὶς ραδιοουργίες τῶν Ρουμελιωτῶν ὀπλαρχηγῶν στὸ Ναύπλιο, στὶς φιλοδοξίες τοῦ Κωλέτη καὶ κατατόπιζε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν Καποδίστρια σὲ ὅσα εἶχαν συμβῆ¹. Τὶς προτάσεις αὐτὲς τις ἔκανε ὁ Τσώρτς πιστεύοντας σὲ μιὰ ἀγαθὴ συνεργασία μὲ τὸν Καποδίστρια. Ἀκόμη πίστευε ὅτι τώρα, μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Κυβερνήτη, τὸ ἀξίωμά του θ' ἀποκτοῦσε πραγματικὴ ἰσχὺ καὶ ὅτι αὐτὸς θὰ ὀργάνωνε καὶ θὰ διοικούσε τὸ νέο ἑλληνικὸ στρατό.

ρὰ δὲν περιορίστηκε μόνο στὰ καθήκοντα τοῦ γραμματέα τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦ δικηγόρου τοῦ πολεμικοῦ δικαστηρίου, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἐργάστηκε παράλληλα γιὰ τὴν τόνωση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν στρατιωτῶν. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1828, πρώτη ἐπέτειο τῆς καταστροφῆς τοῦ Φαλήρου, ἐξεφώνησε στὸ στρατόπεδο τοῦ Μύτικα ἕναν ἐμπνευσμένο λόγο στοὺς συμπολεμιστὲς του, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους πολλοὶ εἶχαν πάρσι μέρος σ' ἐκείνη τὴ μάχη. Ὁ λόγος αὐτός, σὲ ζωντανὴ δημοτικὴ γλῶσσα, εἶναι ἕνας λόγος «παρηγορητικὸς», ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀναλύει τὸ νόημα τῆς θυσίας γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ θυμίζει σὲ μερικὰ σημεῖα τὸν «Ἐπιτάφιο» τοῦ Θουκυδίδη (βλ. τὸ κείμενο στοῦ Κονόμου, ἑ.ἀ., σ. 19 - 29).

¹ Ἀρχετο Καποδίστρια, φάκ. 227, ἀρ. 6, 16-1-1828, πρωτότυπο, Τσώρτς πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Δραγαμέστο.

Ὁ Καποδίστριας όμως, κινούμενος ἴσως καὶ ἀπὸ μιὰ κρυφὴ ἀντιπάθεια ἐναντίον κάθε Ἑγγλοῦ, ὄχι μόνον δὲν ἦταν διατεθειμένος ν' ἀνυψώσῃ τὸν Τσώρτς σὲ πραγματικὸ ἀρχηγὸ τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ ἀντίθετα ἤθελε νὰ τὸν ἀπομονώσῃ βαθμιαίᾳ. Ἔτσι, ἀγνοώντας δλότελα τὴν ὑπαρξή του, προχώρησε στὴν ἔδρυσή τοῦ «Πολεμικοῦ Συμβουλίου» καὶ ἀνέθεσε στὸν Ὑψηλάντη, τὸν ὁποῖο ὀνόμασε στρατάρχη, νὰ συντάξῃ τὸν κανονισμὸ τῶν χιλιαρχιῶν. Οἱ διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ αὐτοῦ σὲ μερικὰ σημεῖα συμφωνοῦν μὲ τὶς προτάσεις τοῦ Τσώρτς, πού ἀναφέραμε¹.

Ἐνῶ στὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ ἡ ὀργάνωση τῶν χιλιαρχιῶν, στὴ Δυτικὴ ὁ Τσώρτς δὲν προβαίνει σὲ καμιά ἀντίστοιχη ἐνέργεια, γιὰτὶ φοβᾶται κυρίως τὸν ἐρεθισμὸ τῶν πνευμάτων, πού θὰ προκκλοῦσε ἡ ὀνομασία τῶν χιλιαρχῶν καὶ πεντακοσάρχων. Στις 20 Μαρτίου τοῦ 1828 φθάνει ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὸ Δραγαμέστο ὁ Γαρδικιώτης Γρίβας μὲ 300 ἄνδρες, ἔχοντας τὸ βαθμὸ τοῦ χιλιαρχοῦ μὲ πεντακοσίαρχους τὸν Γιάννη Λαμπρόπουλο καὶ τὸν Νικόλαο Δήμου Τσέλιο. Ὁ Γρίβας εἶχε ἐντολὴ νὰ συμπληρώσῃ ἐκεῖ τὴν χιλιαρχία του². Δυὸ ἡμέρες ἀργότερα στέλνονται ἀπὸ τὸν Καποδίστρια ὁ Ν. Μπουρμπουτσιώτης (πρῶην μπουλουκτσῆς τοῦ σώματος τοῦ Καραϊσκάκη καὶ φρούραρχος στὸ «φροντιστήριον» τῆς μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα) καὶ ὁ Ν. Κάσκαρης ὡς ἐπιθεωρητές, γιὰ νὰ ἀριθμήσουν τὶς δυνάμεις. Στέλνεται ἐπίσης καὶ ὁ Νικ. Τούλιος ὡς φροντιστής³. Αὐτοὶ ἔφεραν στὸ στρατόπεδο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς θετικότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν χιλιαρχιῶν ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντη καὶ ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ ἐρεθιστοῦν νὰ πνεύματα καὶ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ἀνησυχία πού κατεῖχε τοὺς πολεμιστὰς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Στις 16 Ἀπριλίου τοῦ 1828 ὀρκίζεται ἀπὸ τὸν Βιάρο Καποδίστρια ὡς χιλιαρχὸς ὁ Διαμαντῆς Ζέρβας μὲ πεντακοσίαρχους τὸν ἀδελφὸ του Νικ. Ζέρβα καὶ τὸν Ἡπειρώτη Γιάννη

¹ Βλ. τὸν κανονισμὸ τῶν χιλιαρχιῶν στοῦ Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 233-237.

² Τμῆμα χφφ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης-Ἱστορ. Ἀρχ., ἀρ. 9593, 20-3-1828, πρωτότυπο, Τσώρτς πρὸς Μακρῆ. Καποδίστρια, Ἐπιστολαί, 1 σ. 360. Πρβ. καὶ Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, 2 σ. 9. Μίχου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 101. Σηληιάδου, Ἀπομνημονεύματα, 3 σ. 567. Κολοκοτρώνη, Διήγησις, 2 σ. 37. Ἐσφαλμένα ὁ Λεοπούδης, Καποδίστριας, σ. 117 σημ. 2, χρονολογεῖ, βασιζόμενος μόνον στὸν Κασμούλη, τὴ συγκρότηση τῆς χιλιαρχίας τοῦ Γρίβα τὸν Ἀπρίλιον. Ἐξ ἄλλου, σὲ ὅλο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν στρατευμάτων κεφάλαιο τῆς ἐργασίας του, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ ἀγνοεῖ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Βακαλοπούλου καὶ δὲν προσθέτει ἀπολύτως τίποτα.

³ Τμῆμα χειρογράφων Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης-Ἱστορ. Ἀρχ., ἀρ. 9594, 22-3-1828, καὶ ἀρ. 9595, 23-3-1828, πρωτότυπα, Τσώρτς πρὸς Μακρῆ.

Κώστα¹ καὶ στέλνεται καὶ αὐτὸς μὲ ἑλλιπῆ ἀριθμὸ ἀνδρῶν (300 περίπου) στὴ Δυτικὴ Στερεά, ὅπου φθάνει ἔπειτ' ἀπὸ ἀρκετὴ καθυστέρηση.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1828, ὅταν ὁ Τσώρτς βρισκόταν ἐμπρὸς στὸ Ἀνατολικὸ (Αἰτωλικὸ) καὶ ἐτοιμαζόταν νὰ ἐπιτεθῆ μαζί με τὸν Ἀστιγξ, πρῶτοι οἱ Σουλιῶτες ὀπλαρχηγοὶ ζητοῦν ἀπ' αὐτὸν ἐπίσημα τὴν ὀργάνωσή τους σὲ χιλιαρχίες. Ὁ Τσώρτς, γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ σκόπελο, ὑπόσχεται ὅτι θὰ τὸ κάνη, μόνις τὸ ἐπιτρέψουν οἱ συνθήκες. Τοὺς λέγει ὅτι θὰ ὀργανωθοῦν πρὸς τὸ παρὸν σὲ πεντακοσιάρχους καὶ ὅτι θὰ προτείνῃ ἕναν κατάλογο ἀξιωματικῶν στὸν Κυβερνήτη, γιὰ νὰ ὀνομάσῃ ἐκεῖνος τοὺς πεντακοσίάρχους. Αὐτοὶ ἔμωσ δὲν δέχονται τὴν πρότασή του καὶ ζητοῦν νὰ γίνουν ὀπωσδήποτε χιλιαρχίες καὶ νὰ ὀνομάσῃ ὁ ἴδιος τοὺς χιλιάρχους, ἀφοῦ εἶναι ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὸν Καποδίστρια². Τελικὰ ὁ Τσώρτς, πιεζόμενος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, τοὺς τὸ ὑπόσχεται³ καὶ λίγες ἡμέρες ἀργότερα προβαίνει στὴν ὀνομασία τῶν χιλιάρχων.

Οἱ πρῶτοι χιλίαρχοι, ποὺ ἀναφέρονται στὸ στρατὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς, εἶναι ὁ Δῆμος Τσέλιος, ὁ Κων. Βλαχόπουλος, ὁ Διαμαντῆς Ζέρβας, ὁ Γαρδικιώτης Γρίβας, ὁ Δημ. Μακρῆς καὶ ὁ Γεώργιος Βαρνακιώτης⁴, ὁ ὅποιος τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1828 μὲ τίς ἐνέργειες τοῦ Εὐμορφοπούλου εἶχε ἐγκαταλείψει τὰ μακροχρόνια «καπάκια» του⁵. Ὁ Εὐμορφόπουλος δὲν ἔγινε χιλίαρχος, ἀλλὰ μὲ διαταγὴ τοῦ Καποδίστρια γύρισε στὴν Πελοπόννησο μὲ 50 ἄνδρες. Ἐπειτ' ἀπὸ λίγο διορίστηκε χιλίαρχος ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντη, τοῦ ὁποῦ ἦταν φίλος καὶ εὐνοούμενος. Συνάντησαν ἔμωσ πολλές δυσκολίες στὸ σχηματισμὸ τῆς χιλιαρχίας του, γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε δικὸ του σῶμα. Τέλος κατόρθωσαν νὰ θέσουν ὑπὸ τίς διαταγές του τοὺς Χορμοβίτες καὶ τὸν Σκουρτανιώτη μὲ τίς 3 ἑκατονταρχίες του⁶. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1828 ἀναφέρεται ὡς χιλίαρχος, διορισμένος ἀπὸ τὸν Τσώρτς, καὶ ὁ Ἀθην. Κρυτσονίκας⁷.

¹ Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν χιλιάρχων συμπεραίνουμε ὅτι στὴ Δυτικὴ

¹ Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 61 σημ. 4. Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 245.

² Βλ. Ἀρχεῖον Μπότζαρη, σ. 152.

³ Βλ. Ἀρχεῖον Μπότζαρη, σ. 153.

⁴ Βλ. Φυσενιζίδου, Ἐπιστολαί, σ. 341-342.

⁵ Εὐμορφοπούλου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 20. Στὴν προσχώρηση τοῦ Βαρνακιώτη στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο συνετέλεσε πολὺ καὶ ἡ εἰδηση ὅτι ὁ Καποδίστριας ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα (βλ. Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 45 σημ. 1. Λεοποπούλου, Καποδίστριας, σ. 137).

⁶ Εὐμορφοπούλου, ἔ.α., σ. 22. Κασομούλη, ἔ.α., σ. 65-66. Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 245.

⁷ Ἀρχεῖον Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 1, 27-7-1828, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Μύτικα.

Στερεά σχηματίστηκαν αρχικά επτά χιλιαρχίες. Ένα χρόνο περίπου αργότερα, στις 3 Ιουλίου 1829, μιὰ αναφορά του Γάλλου φιλέλληνα στρατηγού Dentzel, που διαδέχθηκε τον Τσώρτς στη διοίκηση των στρατευμάτων της Δυτικής Στερεάς, μάς δίνει τὰ δνόματα 8 χιλιαρχών και 7 πεντακοσιάρχων. Εκεί, εκτός από τον Δήμο Τσέλιο, τον Βλαχόπουλο, τον Διαμ. Ζέρβα, τον Γαρδικιώτη Γρίβα και τον Άθαν. Κουτσονίκα, αναφέρονται ο Γ. Τσόγκας και ο Στάθης Κατσικογιάννης, που είχε γίνει τελευταία χιλιαρχός¹, διορισμένοι και αυτοί από τον Τσώρτς. Επίσης στη θέση του Βαρνακιώτη, που ή δεν είχε δεχθῆ καθόλου τὸ βαθμὸ ή είχε παραιτηθῆ, τοποθετήθηκε ο ἀδελφός του. Ακόμη δεν αναφέρεται καθόλου ο Μακρής, που θά είχε πιθανόν παραιτηθῆ. Από τούς επτά πεντακοσίαρχους τέσσερες είναι αυτοί που αναφέραμε παραπάνω και οί άλλοι τρεις, ο Γιώργης Λάμπρος, ο Βελισάριος Πασχάλης και ο Τσάμης Γριβογιώργος². Υπήρχαν όμως πιθανόν και άλλοι πεντακοσίαρχοι, από τούς οποίους γνωρίζουμε μόνον τὸ ὄνομα του Φώτη Κουσιουρή, καθώς και του Βελιτιάκη, του σώματος του Δήμου Τσέλιου.

Οί χιλιαρχίες της Δυτικής Στερεάς — ἐπρόκειτο μάλλον για τὰ ίδια τὰ παλαιά σώματα³ — δεν ήταν συμπληρωμένες, γιατί ο συνολικός ἀριθμὸς των στρατιωτῶν ήταν μικρότερος από τὸ στρατὸ της Ἀνατολικῆς Στερεάς και δεν ξεπέρασε ποτὲ τούς 3500 ἄνδρες⁴. Ἡ τάξη και ἡ πειθαρχία τους ήταν πολὺ κατώτερη από των στρατιωτῶν του Ὑψηλάντη. Ἐπίσης πρέπει νὰ αναφέρουμε ἐδῶ οτι δεν ὀργανώθηκαν σὲ χιλιαρχίες τὰ σώματα των διάφορων «προσκυνημένων» ὀπλαρχηγῶν, που προσχώρησαν αργότερα στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο, ὅπως μερικῶν μικρῶν καπεταναίων από τὰ Κράβαρα και του Γιαννάκη Στάϊκου, των ἀδελφῶν Γιολδάση, του Πεσλή και του Ἀνδρέα Ἰσκου.

Τὸ κυριότερο ἐμπόδιο στὴν ὀργάνωση των χιλιαρχιῶν και στὴν ἐκλογή των χιλιαρχῶν στὴ Δυτικὴ Στερεά ήταν τὸ πνεῦμα του ἀρματολισμοῦ, που κυριαρχοῦσε ἐκεῖ περισσότερο από παντοῦ. Μποροῦμε όμως νὰ ποῦμε οτι ο Τσώρτς κατόρθωσε ὡς ἕνα σημεῖο νὰ συγκεράση τὴ νέα

¹ Τὸ σῶμα του Κατσικογιάννη είχε συγκροτηθῆ στὴν Ἀνατολικὴ Στερεά με τὴν ἐπίβλεψη του Βοϊνέσκου και μετὰ στάλθηκε στὸν Τσώρτς (Ράδου, Ἔγγραφα Βοϊνέσκου, σ. 11).

² Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 16, 3-7-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια από Μύτικα.

³ Πρὸς. Χρ. Λασσάνη. Τὸ στρατιωτικὸν της Ἑλλάδος, σ. 20.

⁴ Βλ. Ἀναλυτικὸ πῖνακα της δόνημης των σωμάτων της Δυτικῆς Στερεάς τὸ Νοέμβριο του 1828 στοῦ Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 61-62 σημ. 4, ὅπου αναφέρονται 3269 στρατιῶτες και 83 ψυχογιοί. Πρὸς. και ἔκθεση του Dentzel από 18-2-1828 (Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 227, ἀρ. 12, πρωτότυπο).

μορφῇ τοῦ στρατοῦ μὲ τὴν ἀρματολικὴ παράδοση. Ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ χιλιάρχους, ποὺ ὀνόμασε συνολικὰ αὐτοὺς, οἱ ἕξι (Δῆμος Τσέλιος, Βλαχόπουλος, Μακρῆς, Βαρνακιώτης, Τσόγκας καὶ Κατσικογιάννης) ἦταν ἐντόπιοι καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀρματολισμοῦ. Οἱ δυὸ μάλιστα ἀπ' αὐτοῦς, ὁ Τσόγκας καὶ ὁ Βαρνακιώτης, εἶχαν ἐπὶ πλέον καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ «προσκυνημένου», καὶ εἰδικὰ ὁ Βαρνακιώτης, ποὺ εἶχε ὑπηρετήσῃ ἀρκετὰ χρόνια τοὺς Τούρκους. Διαλέγοντάς τον ὡς χιλίαρχο ὁ Τσώρτς ὄχι μόνον ἀξιοποιοῦσε τὴν ἀναμφισβήτητες ἱκανότητές του καὶ τὴν ἐξακριβωμένη ἐπιρροή του στοὺς κατοίκους, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον ἔδινε καὶ μιὰ ἐμπρακτὴ διαβεβαίωση στοὺς ἄλλους «προσκυνημένους» ἀρματολοὺς ὅτι πραγματοποιοῦσε τὴν ὑποσχέσεις του. Ἡ πράξη του αὐτὴ ἦταν ἀναμφισβήτητα μιὰ ἐνέργεια γεμάτη σύνεση, ποὺ ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴ μελλοντικὴ στάση τῶν ὑπόλοιπων Στερεοελλαδιτῶν ὀπλαρχηγῶν, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐγκαταλείψει τὰ «καπάκια».

Στὸ στρατὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ὑπηρετοῦσαν καὶ λίγοι φιλέλληνες, ὅπως οἱ Ἑλβετοὶ Knaupp καὶ Brumbacher¹, οἱ Γάλλοι Marchand καὶ Mazelli² — ὁ τελευταῖος ἦταν ἀξιωματικὸς τοῦ ἱππικοῦ — καὶ ὁ Ἄγγλος Kirck Patrik³, ποὺ πέθανε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1828 στὴν Κανδήλα ἀπὸ ἐλονοσία⁴. Ὁ Marchand, ἀν καὶ γιὰτρός, διοικοῦσε τὸ πυροβολικόν⁵. Ἐπίσης βρισκόνταν ἐκεῖ ὁ Γάλλος λοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Louis Blondel⁶, ὁ ἀγνωστος σχεδὸν ὡς τώρα Ἰταλὸς ἀξιωματικὸς De Pasqualis⁷, καθὼς καὶ ἄλλοι ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους⁸. Ὁ Γερμανὸς Koerring ἀπὸ τὸ Ἄννοβερο, μιὰ περίεργη φυσιογνωμία, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φροντιστὴς τοῦ στρατοῦ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Γι' αὐτὸν ἔλεγαν ὅτι στὴν πατρίδα του ἦταν ἀξιωματικὸς τοῦ ἱππικοῦ μὲ ἄλλο ὄνομα⁹. Ἀκόμη ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ καὶ μερικοὶ ξένοι γιαιτροί, ὅπως ὁ Ἄγγλος

¹ Φορνέζι, Μνημεῖον Φιλελλήνων, σ. 234, 248. *Barth - Kehrig*, *Die Philhellenenzeit*, σ. 87, 152.

² Φορνέζι, ἔ.ἀ., σ. 252, 270. *Barth - Kehrig*, ἔ.ἀ., σ. 175.

³ Φορνέζι, ἔ.ἀ., σ. 247.

⁴ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 227, ἀρ. 45, 28-8-1828, πρωτότυπο, Τσώρτς πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Κανδήλα.

⁵ Φορνέζι, ἔ.ἀ., σ. 252. Τὸ τμήμα τοῦ πυροβολικοῦ ἀριθμοῦσε 22 ἄνδρες καὶ 1 ψυχογιό (βλ. *Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 61 - 62 σημ. 4).

⁶ Φορνέζι, ἔ.ἀ., σ. 266. *Barth - Kehrig*, ἔ.ἀ., σ. 77.

⁷ Ὁ *Kehrig*, ἐνθ' ἄν., σ. 198, ἀνκφέρει μόνον τὸ ὄνομα De Pasqualis χωρὶς καμιά ἄλλη πληροφορία.

⁸ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 2, 27-8-1828, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Μύτικα.

⁹ Φορνέζι, ἔ.ἀ., σ. 248 - 249. *Heideck*, Τὰ τῶν Βαυαρῶν φιλελλήνων. Ἀρμονία 2 (1901) 235, σημ. 1. *Barth - Kehrig*, ἔ.ἀ., σ. 153. Ὁ Koerring πέθανε στὴν Πάτρα κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1828.

Goffy¹, ὁ Ἀμερικανὸς John James Getty², ὁ Γάλλος Chardonnet³ καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους. Τὸ ὑγρὸ κλίμα καὶ ἡ ἑλινοσσία, ποὺ μάστιζε τότε τὴ Δυτικὴ Στερεά, ἐβλαψαν πολὺ τὴν υγιεία τῶν φιλελλήνων. Οἱ περισσότεροὶ τους πέθαναν ἐκεῖ ἀπὸ πυρετούς⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Koerring, ποὺ ἦταν ὁ γενικὸς φροντιστὴς τοῦ στρατοῦ, στὸ γενικὸ στρατόπεδο τοῦ Δραγαμέστου ἐκτελοῦσε χρέη φροντιστοῦ μὲ πολὺ ζήλο καὶ ἱκανότητα ὁ Σταμάτης Λεβίδης⁵. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι κατώτεροι φροντιστὲς στὰ ἄλλα στρατόπεδα. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1828 ὁ Καποδίστριας ἔστειλε στὴ Δυτικὴ Στερεά ὡς γενικὸ ἐπιθεωρητὴ τοῦ στρατοῦ τὸν Γ. Κίτσο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔλθει σὲ ρήξη μὲ τὸν Ὑψηλάντη γιὰ προσωπικοὺς λόγους. Ὁ Γ. Κίτσος ἦταν ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης του καὶ φίλος τοῦ Μαυροκορδάτου. Ταυτόχρονα μετέθεσε ἀπὸ ἐκεῖ στὸ στρατόπεδο τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς τοὺς φροντιστὲς Ἰωάν. Γκούση καὶ Ἀθαν. Καστανᾶ⁶. Λίγο ἀργότερα, στίς 15 Ἰουνίου, πῆγε ὡς γενικὸς ἐπιθεωρητὴς ὁ Γ. Σπανιολάκης, ποὺ ἔμεινε ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τῶν ἐπιχειρήσεων⁷.

Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι ἡ τάξη καὶ ἡ πειθαρχία στὸ στρατόπεδο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῆς Ἀνατολικῆς καὶ αὐτὸ προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν ἐφοδίων καὶ ἀπὸ τὴν καθυστέρηση τῶν μισθῶν. Ἐπίσης ἡ βουλιμεία τῶν ὀπλαρχηγῶν, οἱ ὁποῖοι παρουσίαζαν μεγαλύτερο ἀριθμὸ στρατιωτῶν ἀπὸ τὸν πραγματικὸ, γιὰ νὰ καρπωθοῦν οἱ ἴδιοι τοὺς ἐπιπλέον μισθοὺς καὶ τὰ σιτηρέσια, δημιουργοῦσε πολλὰ ζητήματα. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κακὸ προσπάθησε νὰ περιορίσῃ ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τοῦ στρατοῦ Σπανιολάκης μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Dentzel. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1828, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Καποδίστρια στὴ Δυτικὴ Στερεά, ἔκαναν μιὰ γενικὴ ἐπιθεώρηση τῶν τμημάτων, κατὰ τὴν ὁποία διαπίστωσαν πολλὰ ἔκτροπα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ Βαρνακιώτης π.χ. τοὺς

¹ Φορνέζι, Μνημειον Φιλελλήνων, σ. 214. Barth - Kehrig, Die Philhellenenzeit, σ. 124.

² Φορνέζι, ἔ.α., σ. 243. Barth - Kehrig, ἔ.α., σ. 123. Βαγενᾶ - Δημητράκοπούλου, Ἀμερικανοὶ φιλέλληνες, σ. 103 - 106.

³ Φορνέζι, ἔ.α., σ. 236. Barth - Kehrig, ἔ.α., σ. 89.

⁴ Βλ. Ἀρχεὶο Καποδίστρια, φάκ. 227, ἀρ. 45, 28-8-1828, πρωτότυπο, Τσώρτς πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Κανδήλα.

⁵ Βλ. Λάμπρου, Ἐγγραφα Λεβίδου. Νέος Ἑλληνομνημίων 17 (1923) 393.

⁶ Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 82 - 83, 117. Ὁ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα, 2 σ. 384, χαρακτηρίζει τὸν Κίτσο, ποὺ ἦταν ἀδελφὸς τῆς γνωστῆς Κυρᾶ Βασιλικῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὡς τὸν «ἀδυνατώτερον καταπάνιον» ἀπὸ ὄλους τοὺς Ἠπειρωτῆς, γιὰτὶ δὲν εἶχε δική του στρατιωτικὴ δύναμη.

⁷ Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 90 σημ. 2.

παρουσίασε στην επιθεώρηση 800 άνδρες, από τους οποίους οι μισοί μόνον ήταν στρατιώτες, ενώ οι υπόλοιποι ιδιώτες του Καλάμου, της Κανδήλας και των περιχώρων, καθώς και 90 παιδιά. "Έτσι αναγκάστηκαν ν' άπορρίψουν ένα μέρος από τις απαιτήσεις του, άλλ' αυτός κατέφυγε στον Τσώρτς και, με την άπειλή ότι το σώμα του θα στασιάζει, τον ανάγκασε να διατάξει τον επιθεωρητή να τους πληρώσει ελους¹. Το φαινόμενο αυτό παρατηρούνταν συχνά. Σε κάθε επιθεώρηση δεν έβρισκαν περισσότερους από 2600-3000 άνδρες συνολικά, και όμως αναγκάζονταν να πληρώνουν 3600, γιατί οι όπλαρχηγοί προφασίζονταν ότι ένα μέρος των στρατιωτών άπουσίαζε στα «ταμπούρια» ή σε διάφορες επιχειρήσεις. Πολλές φορές συνέδρανε το ένα σώμα να δανείζει στο άλλο άνδρες κατά την επιθεώρηση ή ακόμη να συγκεντρώνουν οι όπλαρχηγοί την ημέρα αυτή πολλούς βροσκούς από τις γειτονικές καλύβες. "Έτσι στο τέλος έμεναν έντελώς απλήρωτοι αρκετοί πραγματικοί στρατιώτες και το ταμείο του στρατού δεν είχε να διαθέσει ούτε γρόσι, για να νοικιάσει ζώα ή να ναυλώσει πλοία, άπαραίτητα για τις επιχειρήσεις που έτοιμάζονταν στον Άμβρακικό. Πάντοτε υπήρχε ο κίνδυνος της στάσης και αυτό άνάγκαζε τον άρχιστράτηγο να φαίνεται πολλές φορές περισσότερο ύποχωρητικός απ' όσο έπρεπε². Πάντως είναι γεγονός ότι ή προσωπική έπιβολή και το κύρος του Τσώρτς συγκρατούσαν άρκετά τους άνοικονόμητους πραγματικά όπλαρχηγούς.

Δέν συνέβαινε όμως το ίδιο και με τις δυνάμεις που είχαν συγκεντρωθεί στη Ναύπακτο με τον Αύγουστινο. Έκει, εκτός από το στασιαστικό κρούσμα της Β' χιλιαρχίας, που είχε παρουσιασθεί, ενώ διαρκούσε ακόμη ή πολιορκία του φρουρίου³, το καλοκαίρι του 1829 με άφορμή την καθυστέρηση μισθών ξέσπασε πραγματική άνταρσία του στρατού. Κάποιος ύπαξιωματικός, ονομαζόμενος Χριστόδουλος, ξεσήκωσε τους στρατιώτες, κατέλαβε το φρούριο και έδωσε τις κυβερνητικές άρχές. Ο Αύγουστινος ταραγμένος κατέφυγε στη φρεγάτα «Έλλάς» και άμέσως έγκατέλειψε τη Ναύπακτο, αφήνοντας την οικονομική έπιτροπή να ξεμπλέξει με τις απαιτήσεις των στρατιωτών. Τελικά ή γρήγορη άποστολή χρημάτων καθυσύχασε κάπως τα πνεύματα και ο Χριστόδουλος πιάστηκε και παραπέμφθηκε σε δικαστήριο⁴.

¹ Άρχαιο Καποδίστρια, φάκ. 226, αρ. 1, 27-7-1828, πρωτότυπο, Dentzel προς Καποδίστρια από Μύτικα.

² Άρχαιο Καποδίστρια, φάκ. 226, αρ. 2, 27-8-1828, πρωτότυπο, Dentzel προς Καποδίστρια από Μύτικα.

³ Βλ. σχετικά Βακαλοπούλου, Στρατεύματα του 1821, σ. 251.

⁴ Βλ. Χρ Λασσάνη, Το στρατιωτικόν της Έλλάδος, σ. 27. Πρβ. Κασομούλη, Ένθυμματα, 3 σ. 187.

Τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ἐκείνη εἶχε ἀναλάβει τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ὁ Dentzel, ὁ ὁποῖος ἐσπευσε στὴ Ναυπάκτο μαζὶ μὲ τὸν φρούραρχο τῆς Πάτρας Ράτικωφ. Οἱ ταραχὲς ἕως ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν ἐπεκταθῆ καὶ στὸ Μεσολόγγι, ὅπου ἡ φρουρὰ τῆς πόλης μὲ τὸ διοικητὴ τῆς πεντακοσάρχο Βέρη βρισκόταν σὲ ἀνοικτὸ σχεδὸν πόλεμο μὲ τοὺς κατοίκους ζητώντας χρήματα¹. Τὸ μικρόβιο τῆς ἀνταρσίας εἶχε εἰσχωρήσει ἐπίσης καὶ στὰ τμήματα τοῦ Μακρυνόρους, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν στασιαστῶν τῆς Ναυπάκτου, εἶχαν ἐκλέξει μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιῶτες, γιὰ νὰ διεκδικήσουν τὰ αἰτήματά τους. Αὐτὴ τὴν κατάσταση βρῆκε ὁ Dentzel, ὅταν ἔφθασε στὴν Βόνιτσα στὶς 24 Ἰουνίου τοῦ 1829, καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι κατόρθωσε νὰ τοὺς ἡσυχάσῃ κάπως, ὅχι ἕως καὶ ἀπόλυτα, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὁ στρατὸς ἐκεῖ στερεῖνταν ἀπὸ τροφῆς καὶ ὑστεροῦσε κατὰ μιὰ τριμηνία στὴ μισθοδοσία ἀπὸ τὰ ἄλλα τμήματα. Ὁ Τσῶρτς πρὶν ἀπὸ 5-6 μῆνες εἶχε διατάξει τοὺς ὀπλαρχηγούς ν' αὐξήσουν τὸν ἀριθμὸ τῶν στρατιωτῶν τους, ἀλλὰ ὁ γενικὸς διαχειριστὴς Koerring, ἐκτελώντας διαταγὰς τοῦ Αὐγουστίνου, δὲν πλήρωνε τοὺς νέους στρατιῶτες καὶ ἔτσι δημιουργοῦνταν προστριβές. Τότε ὁ Koerring δυσἀρέστησε τόσο πολὺ τὸν Ἴσκο, ὥστε αὐτὸς ἐγκατέλειψε τὴ θέση του καὶ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία². Ἀνεπηρέαστη ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἀναρχίας ἔμενε μόνον ἡ μικρὴ φρουρὰ τῶν Ἰδραίων στὸ φρούριο τῆς Βόνιτσας. Ἡ δύναμη ἕως αὐτὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιβληθῆ σιτοὺς στασιαστῆς. Ἐπειτα ὁ Dentzel, ἤθελε ν' ἀποφύγῃ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον³. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀνταρσίας ἐξακολούθησε νὰ ὑποθάλλεται ἀπὸ ἀπεσταλμένους τοῦ στρατοπέδου τῆς Ναυπάκτου καὶ παρουσίασε νέα ἔνταση, ὅταν ὁ Dentzel, ἔπειτ' ἀπὸ αἴτηση τοῦ Koerring, διέταξε νὰ γίνῃ νέα ἐπιθεώρηση. Τότε ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν — αὐτὴ ποὺ ἀναφέραμε — βαλμένη ἀπὸ τοὺς ὀπλαρχηγούς, ὅπως ὑποθέτει ὁ Dentzel, τοῦ παρουσίασε στὴ Βόνιτσα στὶς 27 Ἰουνίου μιὰ διαταγὴ τοῦ Αὐγουστίνου τῆς 11ης Ἰουνίου, ποὺ καθόριζε ὅτι ἡ τελευταία τριμηνία τοῦ 1828 θὰ πληρωνόταν βάσει τῶν ἐπιθεωρήσεων, ποὺ εἶχαν γίνῃ τὸν Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους ἐκείνου. Ὁ Koerring, ἂν καὶ εἶχε λάβει παρόμοια διαταγὴ, ἐπέμεινε νὰ γίνῃ ἡ νέα ἐπιθεώρηση καὶ ὁ Dentzel ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσῃ, γιατί δὲν γνώ-

¹ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 13, 18-6-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Πάτρα.

² Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 13, 18-6-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Πάτρα.

³ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 14, 25-6-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Βόνιτσα.

ριζε τὰ πράγματα καὶ τοῦ ἔλειπαν οἱ σχετικὲς ὁδηγίαι ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο, πού εἶχε ἐγκαταλείψει τῇ Ναύπακτο μὲν ἔξοπασαν οἱ ταραχές. Ἡ ἐπιμονὴ αὐτῆ τοῦ Koerring τὸν ἔφερε σὲ διαπληκτισμὸ μὲ τοὺς στρατιῶτες τῆς ἐπιτροπῆς, τοὺς ὁποίους καὶ ἔβρισε ἀποκαλώντας τοὺς «λωποδύτες». Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ συλληφθῇ καὶ νὰ ξυλοκοπηθῇ. Ἄν καὶ τὸ ἐπεισόδιον προκλήθηκε ἀπὸ τὸ δύστροπο χαρακτῆρα τοῦ Γερμανοῦ φιλέλληνα, ὁ Dentzel ἔκρινε ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὸν ὑποστηρίξῃ. Γι' αὐτὸ δήλωσε σὲ ἔντονον ὕψος στὴν ἐπανάστατικὴ ἐπιτροπὴ ὅτι θὰ τὴν θεωροῦσε ὑπεύθυνη, ἂν συνέβαινε τίποτε στὸν Koerring, καὶ ὅτι δὲν θὰ τῆς ἔδινε δεκάρα, ἂν δὲν τὸν ἀφηναι ἑλεύθερο νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ φρούριον τῆς Βόνιτσας καὶ δὲν ἐπανερχόταν ἢ ὁμαλότητα στὸ στρατόπεδον. Πραγματικὰ ἔπειτ' ἀπὸ δυὸ ἡμέρες, στίς 29 Ἰουλίου, ὁ Koerring ἀφέθηκε ἑλεύθερος καὶ ἄρχισε ἢ πληρωμὴ τοῦ στρατοῦ μέσα στὸ φρούριον. Κατόπιν ἢ τάξῃ ἄρχισε ν' ἀποκαθίσταται σιγὰ σιγὰ καὶ ὁ Dentzel προσπάθησε νὰ πλησιάσῃ τοὺς ὀπλαρχηγούς, πού καὶ αὐτοὶ δὲν μποροῦσαν πιά νὰ ἐπιβληθῶν στοὺς στρατιῶτες τοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπλήρωτοι ἑννέα μῆνες. Ὁ Koerring, συντριμμένος ἠθικὰ καὶ ταυτόχρονα ἄρρωστος ἀπὸ ἐλονοσία, ζήτησε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια ν' ἀντικατασταθῇ, γιὰτι δὲν μποροῦσε, ἀλλὰ οὔτε καὶ τολμοῦσε νὰ βγῇ ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριον τῆς Βόνιτσας γιὰ νὰ κἀνῃ τὴ δουλειά του. Ἐπίσης εἶχαν παρουσιαστῇ καὶ ἄλλα γεγονότα πού τὸν εἶχαν λυπήσει φοδερὰ. Ὁ γραμματέας του τὸν εἶχε ἐξαπατήσῃ στὴν ἀγορὰ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Πρέβεζα¹ ἐνῶ τὸ εἶχε πάρει μὲ 36 παράδες τὴν ὀκά, τοῦ τὸ παρουσίαζε μὲ 44. Αὐτὸν ἐπίσης ὑποψιάζονταν τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ Dentzel ὡς δράστη τῆς κλοπῆς 4000 ταλλήρων ἀπὸ τὸ ταμεῖο του¹.

Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἐξακολούθησε καὶ τοὺς ἐπόμενους μῆνες. Κατὰ τὰ τέλη Ἰουλίου μὲ ἀρχὴς Αὐγούστου ὁ Dentzel ἐπισκέπτεται ἀπροσδόκητα τὶς διάφορες θέσεις τῶν σωμάτων καὶ διαπιστώνει τὰ ἑξῆς: ὁ Γρίβας στὸ Μακρινόρος εἶχε μόνον 100 ἄνδρες ἀντὶ γιὰ 500, γιὰ τοὺς ὁποίους πληρωνόταν, ὁ Βαρνακιώτης 40 ἀντὶ γιὰ 300, ὁ Τσόγκας κανέναν, ὁ Μαγγίνας μόνον ἕναν γραμματέα, γιὰ νὰ παίρνῃ τὰ ἐφόδια καὶ νὰ τὰ πουλάῃ, καὶ ὁ Κατσικογιάννης κοντὰ στὴ Βόνιτσα μόνον 50 στρατιῶτες. Τὰ μόνον ὀργανωμένα σώματα ἦταν οἱ χιλιάρχαι τοῦ Διαμαντῆ Ζέρβα καὶ τοῦ Κώστα Βλαχόπουλου, ἢ πεντακοσιάρχαι τοῦ Ν. Ζέρβα καὶ 300 ἄνδρες πού εἶχε συγκεντρώσει γύρω του ὁ ἴδιος ὁ Dentzel. Ἡ στρατολογία τῶν χωρικῶν γιὰ τὶς ἐπιθεωρήσεις συνεχιζόταν μὲ ἀμοιβὴ λίγων πιάστρων, ἐνῶ οἱ καπεταναῖοι καρποῦνταν ὄλους τοὺς μι-

¹ Ἄρχειο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 15, 3-7-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Βόνιτσα.

σθούς. Ὀργισμένος ἀπὸ τῆ φρικτῆ αὐτῆ κατάστασις ὁ Dentzel φθάνει στὸ σημεῖο νὰ προτείνει στὸν Καποδίστρια ὡς μόνον σωτήριον μέτρο νὰ μετατεθοῦν τὰ σώματα αὐτὰ στὴν περιοχὴ Ἐσθίων, γιατί ἔτσι μόνον θ' ἀποκαλυπτόταν ἡ γύμνια τους. Τὸ πρῶτον μέτρο ποὺ ἔλαβε ἦταν νὰ κόψῃ τὴν τροφοδοσίαν τῶν ἀνδρῶν ἐκεῖνων, ποὺ δὲν βρῆκε στὶς θέσεις τους. Τὸ πρῶτον τάραξε τοὺς καπεταναίους, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ τοῦ ὑποσχεθοῦν ὅτι δὲν θὰ ξαναπαρουσιαζόταν τέτοιο φαινόμενον¹.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀκαταστασίαν ἐκεῖνη εἶχαν ἀρχίσει νὰ παρουσιάζωνται καὶ κρούσματα ληστείας. Μερικοὶ στρατιῶτες ἀπὸ τὸ Μακρυνόρος ἔκαναν ἐπιδρομὴν εἰς τὴν Ἄγραφα καὶ ἄρπαξαν 150 περίπου βόδια τοῦ Τουρκαλδανοῦ ἀρχηγοῦ Σελιχτάρ Βόδα καὶ τοῦ ἀρματολοῦ τῶν Ἀγράφων Σωτήρη Στράτου².

Γιὰ ν' ἀποφύγῃ ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ ἔκτροπα ὁ Dentzel καὶ γιὰ νὰ ἐμπόδισῃ τοὺς ἐντόπιους ὀπλαρχηγούς καὶ κυρίως τὸν Βαρνακιώτη, τὸν Κατσικογιάννη, τὸν Γρίθα, τὸν Μαγγίνα, τὸν Τσόγκα, τὸν Στάϊκο καὶ τοὺς ἄλλους μικρότερους, νὰ πληρώνωνται γιὰ ἄνδρες ποὺ δὲν εἶχαν ἢ νὰ τοῦ παρουσιάζουν χωρικοὺς στὶς ἐπιθεωρήσεις ὡς στρατιῶτες, εἶχε προτείνει λίγο πρὶν στὸν Καποδίστρια τὸ ἑξῆς σχέδιον: Ἐκτὸς ὅλων τῶν στρατοπέδων νὰ σχηματισθοῦν 4 χιλιαρχίαι μὲ συνολικὸν ἀριθμὸν 3000 ἀνδρῶν. Γιὰ νὰ εἶναι εὐκόλως νὰ ἐλεγχθῆ, ἂν οἱ στρατιῶτες μένουν ἐν τῇ θέσσει τοῦς, νὰ ἐφοδιαστοῦν ὅλοι οἱ ἄνδρες μὲ ἀτομικὰ βιβλιάρια, ἀριθμημένα ἀπὸ 1-3000, εἰς ὅσα θὰ ἀναγράφωνται τὸ ὄνομα, ἐπώνυμον, ἡλικία, τόπος γεννήσεως, ἀνάστημα καὶ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ τοῦ καθενός. Ἐτσι ἢ διοίκηση θὰ μπορούσε εὐκόλως νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς ὀπλαρχηγούς τὸν ἀριθμὸν τῶν στρατιῶτων μὲ τὸν α ἢ β ἀριθμὸν βιβλιαρίου. Οἱ νέες αὐτὲς χιλιαρχίαι δὲν θὰ διέφεραν καὶ πολὺ ἐν τῇ ὀργάνωσει ἀπὸ τὸ σύστημα ποὺ ἐπικρατοῦσε³. Παράλληλα ὁ Dentzel στέλνει στὸν Καποδίστρια μιὰν ἀκατάστασιν τῶν χιλιαρχῶν καὶ πεντακοσιάρχων τοῦ στρατοῦ καὶ προτείνει τὶς ἑξῆς μεταβολάς: ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ χιλιαρχοὺς ἕνας, ὁ Διαμαντῆς Ζέρβας, ν' ἀποστρατευθῆ, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρῃ πια ὑπηρεσίαν, τρεῖς, ὁ Γαρδικιώτης Γρίθας, ὁ Κωνστ. Βλαχόπουλος καὶ ὁ Γεώργ. Τσόγκας, νὰ διατηρήσων τὸ βαθμὸν τους, καὶ οἱ ἄλλοι τέσσαρες, ὁ Ἄθαν. Κουτσογιάννης, ὁ Δῆμος Τσέλιος, ὁ Στάθης Κατσικογιάννης καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Βαρνακιώτη, νὰ τοποθετηθοῦν ὡς πεντακοσίαρχοι. Ἐκτὸς

¹ Ἀρχεῖον Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 22, 31-7-1829, πρωτότυπον, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Βόνιτσα, καὶ ἀρ. 23, 6-8-1829, πρωτότυπον, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Μεγάλῃ Φιτέρῃ Βάλτου.

² Ἐ. ἀ.

³ Ἀρχεῖον Καποδίστρια φάκ. 226, ἀρ. 15, 3-7-1829, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Βόνιτσα.

τοὺς ἐπτά πεντακοσίαρχους νὰ διατηρηθοῦν οἱ πέντε, δηλαδή, ὁ Ἰωάν. Κώστας, ὁ Γεώργιος Λάμπρος, ὁ Νικ. Ζέρβας, ὁ Βελισσάριος Πασχάλης καὶ ὁ Τσάμης Γριβογιώργος, καὶ ν' ἀπολυθοῦν ὁ Νικ. Τσέλιος καὶ ὁ Γιάννης Λαμπρόπουλος, καὶ οἱ δυὸ τοῦ σώματος τοῦ Γρίβα, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει ὡς πολὺ μέτριους ἀξιωματικούς. Τῇ διοίκηση τῆς τέταρτης χιλιαρχίας προτείνει νὰ τὴν ἀναλάβῃ ὁ ἴδιος, γιατί δὲν ὑπάρχει ἄλλος κατάλληλος ὀπλαρχηγός, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἔχη ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν του μιὰ ἰσχυρὴ ἐκτελεστικὴ δύναμη¹.

Ἡ πρόταση αὐτὴ τοῦ Dentzel ἀποσκοποῦσε σὲ μιὰ προσωρινὴ διευθέτηση τοῦ ζητήματος καὶ δὲν ἔλυνε τὸ πρόβλημα, γιατί ἄφηνε στὸ στρατὸ ἄλους σχεδὸν τοὺς παλαιούς ὀπλαρχηγούς. Ὁ Καποδίστριας ἔμως σκόπευε νὰ προχωρήσῃ σὲ πιδ ριζικὰ μέτρα. Ἡ ἀνάγκη νὰ μεταβληθῇ ἢ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, γιὰ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ νὰ γίνῃ πραγματικὰ ἐθνικὸς στρατὸς ἀφοσιωμένος στὴν κυβέρνηση, εἶχε ἤδη γίνῃ αἰσθητὴ πολὺ πιδ πρίν, σχεδὸν ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Αὐγουστίνος διορίστηκε Πληρεξούσιος Τοποτηρητῆς τοῦ Κυβερνήτη στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Τότε ὁ Αὐγουστίνος εἶχε προτείνῃ τὴν ἀνάγκη τῆς μεταβολῆς, τὴν ὁποία ἐπανελάβε καὶ ἀργότερα². Εἶναι γνωστὰ τὰ αἷτια ποὺ ὀδήγησαν τὸν Καποδίστρια στὸ μετασχηματισμὸ τῶν χιλιαρχιῶν σὲ τάγματα, καθὼς καὶ ὁ ὀργανισμὸς τῶν νέων μονάδων³. γι' αὐτὸ ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε ν' ἀναφέρουμε μόνον μερικὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα.

Τὰ πρῶτα ὅ τάγματα ὀργανώθηκαν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1829. Στις 16 τοῦ μηνὸς τὸ πρῶτ ἔγινε στὸ στρατόπεδο τῆς Ναυπάκτου ἢ τελετὴ τῆς ὀρκομωσίας των καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λιδορικίου, συνοδευόμενος ἀπὸ ἐπτά ἱερεῖς, εὐλόγησε τίς σημαῖες των. Τῇ γιορτῇ παρακολούθησαν ἔφιπποι ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Μισαύλης, καθὼς καὶ ἄλλοι οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἐπιτελείου ποὺ βρισκόνταν ἐκεῖ. Τρία ἀπὸ τὰ τάγματα αὐτὰ προορίζονταν γιὰ τὸ Μακρυνόρος καὶ τὰ ἄλλα δυὸ γιὰ τὴ Βουδου-

¹ Ἀρχετο Καποδίστρια, φάκ. 226, ἀρ. 16, 3-7-1829, πρωτότυπο, Dentzel πρὸς Καποδίστρια ἀπὸ Βένιτσα.

² Ἀρχετο Καποδίστρια, φάκ. 249, ἀρ. 27, 26-4-1829, πρωτότυπο, Αὐγουστίνος Καποδίστριας πρὸς Κυβερνήτη ἀπὸ φρεγάτα «Ἑλλάς» ἀπὸ Ναύπακτο. Καὶ στὰ ἐπόμενα ἔγγραφα αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρεται μὲ λεπτομέρεια στὴν ἀνάγκη ν' ἀναδιοργανωθῇ ὁ στρατός.

³ Βλ. σχετικὰ Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 251 κέ. Βλ. τὸ ἀναλυτικὸ διάταγμα ἀρ. 1410/18-10-1829 τοῦ Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ταγμάτων στὸ Ἀρχετο Καποδίστρια φάκ. 143 Β (ἔγγραφα καὶ σημειώσεις στρατιωτικῶν ἑλαφρῶν ταγμάτων), ἀρ. 14 (βλ. καὶ Παράρτημα). Πρὸς Κασομούλη, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 255 σημ. 1 Βλαχογιάννη.

νίτσα και τις Θερμοπούλες¹. Ο Αύγουστινος σχεδίαζε, όταν ολοκληρωθή η οργάνωση των 20 ταγμάτων, να τοποθετηθή 11 στη Δυτική Στερεά ως εξής: 6 στα Μακρυνόρος, Κορακονήσι και Πούντα, υπό την διοίκηση ενός συνταγματάρχη και ενός χιλίαρχου, 3 στα Άγραφα, Καρπενήσι και Πατρατζίκι με παρόμοια διοίκηση, και 2 να κρατήση ως έφεδρεία στη Ναύπακτο. Επίσης σκόπευε να οργανώση και ένα Γενικό Αρχηγείο με έδρα τη Βόνιτσα ή το Μακρυνόρος ή τη Ναύπακτο, το οποίο θα είχε ως επιτελικούς αξιωματικούς 3 χιλίαρχους, 2 πεντακοσίαρχους και 3 ύπασπιστές, καθώς και 24 οδηγούς². Η συγκρότηση όμως των ταγμάτων προχωρεί με σχετικά βραδύ ρυθμό. Ός τον Ιανουάριο του 1830 έχουν συγκροτηθή 6 ακόμη τάγματα, αλλά η συνολική δύναμή τους είναι μόνον 1800 άνδρες και είναι δύσκολο ν' αύξηθη. Οι πιο κομπορρήμονες χιλίαρχοι, όπως ο Γρίβας και ο Ζέρβας, που ισχυρίζονταν ότι θα σχημάτιζαν από δυο τάγματα ο καθένας, δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν ούτε 300 άνδρες. Τα τάγματα αυτά επιθεωρούνται στις 13 Ιανουαρίου³ και όρκίζονται στις 21 στη Ναύπακτο⁴. Ός την 1η Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, σύμφωνα με μια επίσημη κατάσταση, έχουν οργανωθή τα εξής 14 τάγματα συνολικά: 10 στη Δυτική Στερεά, τα Α' (Χ. Φωτομάρα), Γ' (Γ. Πανομάρα), Ε' (Κ. Βέρη), Θ' (Γ. Μιλάμου), ΙΑ' (Γ. Βελή), ΙΓ' (Νάσιου Νίκα), ΙΕ' (Ν. Ζέρβας), ΙΗ' (Γιάννη Φαρμάκη), ΙΘ' (Κ. Βλαχόπουλου) και Κ' (Γ. Καραμπίνη) με συνολικό αριθμό 2815 ανδρών και αξιωματικών, και 4 στην Ανατολική, τα Ζ' (Κ. Χόρμους), ΙΔ' (Τσάμη Κρατάζου), ΙΣΤ' (Απ. Αποστολάρα) και ΙΖ' (Γαρδικιώτη Γρίβας) — το τελευταίο είχε οργανωθή στη Ναύπακτο — με 1271 άνδρες, καθώς και το Ταξιαρχικό Σώμα με 318 άνδρες⁵. Τρία από τα τάγματα αυτά, τα Α', ΙΗ' και ΙΘ', θα τοποθετούνταν, μόλις το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες, στην περιοχή Άγράφων - Καρπενησιού - Πατρατζικίου, ώστε ν' αποτελέσουν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα στρατεύματα της Ανατολικής και της Δυτικής Στερεάς. Έπικεφαλής

¹ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 249, αρ. 69, 16-11-1829, πρωτότυπο, Αύγουστινος Καποδίστριας προς Κυβερνήτη, από Ναύπακτο.

² Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 249, αρ. 87, α.τ., α.η. (πιθανόν τέλη Δεκεμβρίου 1829), πρωτότυπο, Αύγουστινος Καποδίστριας προς Κυβερνήτη.

³ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 249, αρ. 92, 13-1-1830, πρωτότυπο, Αύγουστινος Καποδίστριας προς Κυβερνήτη από Ναύπακτο. Πρβ. και Χφ. Λασσάνη, Το στρατιωτικόν της Ελλάδος, σ. 30, 34.

⁴ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 249, αρ. 93, 21-1-1830, πρωτότυπο, Αύγουστινος Καποδίστριας προς Κυβερνήτη από Ναύπακτο.

⁵ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 143B, αρ. 6, 1-2-1830, πρωτότυπο από Ναύπακτο. Πρβ. Βακαλοπούλου, Στρατεύματα του 1821, σ. 257. Κασομούλη, Ένθυμματα, β σ. 255 σημ. 1 Βλαχογιάννη.

τῶν δυνάμεων αὐτῶν διορίστηκε ὁ χιλιάρχος Κίτσος Τσαβέλλας¹. Κατὰ τὰ τέλη Ἀπριλίου πιθανὸν ὑπάρχουν 18 τάγματα ὀργανωμένα καὶ τοποθετημένα στὶς ἐξῆς θέσεις: 3 στὸ Μακρυνόρος, 1 στὴ γέφυρα τῆς Τατάρνας, 1 στὸ Κορακονήσι, 1 στὸ Μεσολόγγι, 3 στὴ Νάυπακτο, 1 στὰ Σάλωνα, 1 στὸ Πατρατζίκι καὶ 7 στὴν Ἀνατολικὴ Στερεά². Ἔχουμε ἀκόμη καὶ μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς δυνάμεως τῶν ταγμάτων ἀπὸ μιὰ ἐπίσημη κατάσταση τῆς 1ης Ἰουνίου 1831. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὑπάρχουν συνολικὰ στὰ 20 τάγματα 318 ἀξιωματικοὶ καὶ 5354 ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶτες. Ἐπίσης τὸ Ταξιαρχικὸ Σῶμα καὶ τὸ Σῶμα τῶν Ἀκολούθων ἀριθμοῦν 49 ἀξιωματικούς καὶ 35 ὑπαξιωματικούς καὶ στρατιῶτες, δηλαδὴ συνολικὰ 84 ἄνδρες³. Σύμφωνα μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ Αὐγουστίνου ἄλλοι ἐντάσσονται στὸ Ταξιαρχικὸ παίρνουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μισθὸ τους καὶ τὶς ἐξῆς μερίδες τροφῆς κάθε ἡμέρα: 4 ὁ χιλιάρχος, 3 ὁ πεντακοσίαρχος, 2 ὁ ἑκατόνταρχος καὶ 1 οἱ ὑπόλοιποι⁴.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ὁ Αὐγουστίνος κατὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ταγμάτων ἦταν καὶ τὸ ζήτημα τῆς τακτοποίησης τῶν διάφορων ἀρματολικῶν σωμάτων καὶ κυρίως ἐκείνων ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὰ ἀκαθόριστα ἀκόμη ἑλληνικὰ σύνορα. Στὰ μέρη αὐτὰ οἱ ἀρματολοὶ εἶχαν ἀσκήσει ἐπὶ αἰῶνες μιὰ ἐξουσία σχεδὸν ἀπεριόριστη καὶ συντηροῦσαν τὰ σώματά τους ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν εἰσφορῶν τῶν κατοίκων. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ ἀγῶνα βρίσκονταν ὡς «προσκυνημένοι» στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων, ἀλλὰ εἶναι γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ εἶχαν προσχωρήσει μὲ προθυμία στὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις, ὅταν αὐτὲς πλησίασαν στὰ μέρη τους, καὶ οἱ ὑπηρεσίες τους γενικὰ πρὸς τὴν πατρίδα ἦταν ἀναμφισβήτητες. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορούσαν ν' ἀποκλεισθοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ στρατό. Ἦταν ὅμως δύσκολο νὰ ἐνσωματωθοῦν τὰ τμήματά τους στὰ τάγματα, γιατί οἱ στρατιῶτες τους δὲν πείθονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐπαρχίες τους. Γι' αὐτὸ ὁ Αὐγουστίνος σκέφθηκε μιὰ ἄλλη λύση: πρότεινε σ' ἑλθὺς αὐτοὺς τοὺς καπεταναίους ἕναν βαθμὸ ἀνάλογο μὲ ἐπιτελικοῦ ἀξιωματικοῦ (τοὺς

¹ Βλ. ἀντίγραφο τῶν σχετικῶν διαταγῶν τοῦ Αὐγουστίνου στὸ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 288, ἀρ. 104 (διαταγὴ ἀρ. 2615/25-1-1830 ἀπὸ Νάυπακτο πρὸς τὸν Τσαβέλλα καὶ ἀρ. 2619/26-1-1830 ἀπὸ Νάυπακτο ὀδηγίαι πρὸς τὸν Ἰωάννη).

² Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 249, ἀρ. 103, ἀ.τ., ἀ.ἡ. (πιθανὸν τέλη Ἀπριλίου 1830), πρωτότυπο, Αὐγουστίνος Καποδίστριας πρὸς Κυβερνήτη.

³ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 143B, ἀρ. 11, πρωτότυπο. Πρβ. καὶ Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 279.

⁴ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 288, ἀρ. 104, ἀντίγραφο ὑπ' ἀριθ. 2626/27-1-1830 διαταγῆς τοῦ Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ ἀπὸ Νάυπακτο πρὸς τοὺς ἐπιστάτες τῶν ἀποθηκῶν.

ονομασέ δηλαδή χιλίαρχους ή πεντακοσίαρχους, χωρίς όμως να έχουν και τη διοίκηση αντίστοιχου τμήματος) και δέχτηκε στην υπηρεσία έναν περιορισμένο αριθμό από τους άνδρες τους, που θα υπηρετούσαν στα μέρη τους ως χωροφύλακες υπό τη δικαιοδοσία των κατά τόπους πολιτικών διοικητών. Επρόκειτο δηλαδή, αν και αυτό δεν αναφέρεται καθαρά στην αναφορά του Αύγουστίνου προς τον Κυβερνήτη, για μια ένταξη των καπεταναίων αυτών στο Ταξιαρχικό Σώμα. Παράλληλα ο Αύγουστίνος φρόντισε να ικανοποιήσει κάπως και τις απαιτήσεις τους για χρηματικές αποζημιώσεις. Έτσι ο άρματολός του Πατρατζικίου Μήτσος Κοντογιάννης, που ζητούσε 300.000 πιάστρα λέγοντας ότι, από τότε που οι έλληνικές δυνάμεις αποτραβήχτηκαν από την περιοχή του, ο γιός του Ευάγγελος είχε συντηρήσει 400 άνδρες, για να υπερασπίσει τα χωριά από τους Τούρκους, άρκέστηκε σε 20.000 μόνο που τις είσπραξε. Ο γιός του Ευάγγελος έγινε χιλίαρχος και ο νεώτερος γιός του με 120 άνδρες τοποθετήθηκε υπό τις διαταγές του Κ. Μεταξά, έκτακτου επιτρόπου της Ανατολικής Στερεάς. Οι αδελφοί Γιολλάση, άρματολοι του Καρπενησιού, έλαβαν 4.500 πιάστρα ως αποζημίωση, ο μεγαλύτερος ονομάστηκε πεντακοσίαρχος και 100 άνδρες τοποθετήθηκαν ως χωροφύλακες στην ίδια υπηρεσία με τους άνδρες του Κοντογιάννη. Αυτοί οι στρατιώτες - χωροφύλακες θα έπαιρναν συνολικά, μαζί με την τροφή τους, 45 πιάστρα το μήνα — οι στρατιώτες των ταγμάτων έπαιρναν 40 το μήνα και 220 δράμια αλεύρι την ημέρα — τα όποια θα τους καταβάλλονταν κάθε δίμηνο. Το ίδιο σύστημα εφαρμόστηκε αναλογικά και για τους άρματολους της Δυτικής Στερεάς, που δεν είχαν συμπεριληφθή στα τάγματα. Ο Βαρνακιώτης, ο Τσόγκας, ο Ίσκος και ο Κατσικογιάννης, ονομάστηκαν χιλίαρχοι, ο Δήμος Τσέλιος, ο Γριβογιώργος και μερικοί άλλοι πεντακοσίαρχοι και οι άνδρες τους, 250 συνολικά, μπήκαν στη διάθεση του διοικητή της Βόνιτσας ως χωροφύλακες¹. Η «Πολιτοφυλακή» αυτή της Δυτικής Στερεάς λίγο πριν

¹ Άρχαιο Καποδιστρια, φάκ. 249, αρ. 7, α.τ.,β.η. (πιθανόν αρχές Φεβρουαρίου), πρωτότυπο, Αύγουστίνος Καποδιστριας προς Κυβερνήτη (Rapport No 3). Η ιδέα για την οργάνωση αυτής της «χωροφυλακής» πιθανόν να όφειλεται και σε γαλλική υπόδειξη ενδιαφέροντα είναι οσα γράφει ο σχετικό ο μαρκήσιος de Valmy, μέλος της γαλλικής αντιπροσωπείας στην Αίγινα, σε μια έκθεσή του της 10ης Μαΐου 1830 προς το γαλλικό όπουργείο των εξωτερικών. «Le seul moyen de fermer cette plaie, c'est de leur (βηλ. στους «έκτός της όπηρεσίας» άτοκτους) donner des terres à cultiver. On peut présumer que 400 les recevront avec empressement pour se livrer à l'agriculture et donner à l'état des citoyens actifs et paisibles; 2000 tout au plus se refuseront à quitter le métier des armes auquel ils sont trop habitués pour suivre une autre carrière. Pourquoi n'en formerait-on pas une espèce de gendarmerie

ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Καποδίστρια ἀριθμοῦσε 36 ἀξιωματικούς καὶ 411 ὄπλοφόρους¹.

Μὲ τὴ νέα ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ εἶναι βέβαια γεγονὸς ὅτι ὁ Καποδίστριας πέτυχε τὴν περισσότερη ἀπὸ τὴν ἐπιδιώξει του, ὅπως π.χ. τὴ μείωση τῆς δαπάνης, τὸ σχηματισμὸ ἑνὸς ἡμιτακτικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπ' αὐτὸν τῶν παλαιῶν ὀπλαρχηγῶν, ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ ἓνα σοβαρὸ μειονέκτημα: ὅτι ἔμειναν «ἐκτὸς ὑπηρεσίας» ἀρκετοὶ ἀγωνιστές, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχε ἐξασφαλισθῆ κανένας ἱκανοποιητικὸς πόρος ζωῆς. Γνωρίζουμε ὅτι στὴν Ἀνατολικὴ Στερεά, μὲ τὰ 6 τάγματα ποῦ σχηματίστηκαν, ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸ στρατὸ 120 ἀξιωματικοί, 300 ὑπαξιωματικοί καὶ 1800 στρατιῶτες². Ὁ Κασσομούλης ἀναφέρει ὅτι στὴ Δυτικὴ Στερεά, ὅπου ὀργανώθηκαν 14 τάγματα, πρέπει αὐτοὶ ποῦ ἀπολύθηκαν νὰ ἦταν ἄλλοι τόσοι καὶ περισσότεροι³. Ἀπὸ μιὰ ἐκθεση τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὴν κυβέρνηση πληροφοροῦμαστε ὅτι στὴ Δυτικὴ Στερεά, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν ταγμάτων, μισθοδοτοῦνταν 2700 ἄνδρες. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον 2100 ἦλθαν στὴν Ναύπακτο, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀρνήθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἐστίαν τους⁴ εἶναι αὐτοὶ ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἐντάχθηκαν στὴ χωροφυλακίαν. Ἀπὸ τοὺς 2100 οἱ 1300 ἀπολύθηκαν, ἀφοῦ ἔλαβαν μόνον μιὰ μικρὴ ἀποζημίωση⁵. Ἄρα ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατιωτῶν ποῦ ἔμειναν «ἐκτὸς ὑπηρεσίας» στὴ Δυτικὴ Στερεά εἶναι μικρότερος ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς.

Σημαντικὲς ἦταν οἱ οἰκονομίαι ποῦ πέτυχε ὁ Αὐγουστίνος. Συγκεκριμένα, ἀρνήθηκε νὰ καταβάλλῃ σ' ὄλο τὸ στρατὸ τὸ μισθὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1829, ποῦ τὸν ὑπολόγισε ὡς μῆνα ὀργανώσεως. Ἐπίσης πλήρωσε μόνον τὴν 5ῃ τριμηνία στὰ σώματα τῶν Κραβαριτῶν τοῦ Μαστραπᾶ καὶ

destinée à servir d'appui aux autorités dans les villes où il n'y aurait pas de garnison? Ainsi dispersés et partout en petit nombre ils ne seraient plus à craindre, et personne ne doute qu'il ne fussent propres à exercer la police dans les provinces où ils n'auraient ni parents ni amis à épargner; on leur rendrait même toute liaison impossible en les transférant alternativement d'un poste à un autre. De cette manière ils s'éteindraient peu à peu et on les remplacerait successivement par les troupes régulières ou par quelqu'autre corps que le temps et l'expérience indiqueraient» (*Men. Tourtoglou, La Grèce en 1830. L'Hellénisme Contemporain* 9[1955] 163).

¹ Βλ. Βακαλοπούλου, Στρατεύματα τοῦ 1821, σ. 279.

² Βακαλοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 264.

³ Κασσομούλης, Ἐνθυμήματα, 3 σ. 310. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτάκτων ποῦ ἔμειναν γενικὰ «ἐκτὸς ὑπηρεσίας» μετὰ τὴ διάλυση τῶν χιλιαρχιῶν. πρβ. καὶ πληροφορία τοῦ de Valmy στοῦ Tourtoglou, ἔ.ἀ., σ. 163.

⁴ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 249, ἀρ. 6, ἔ.τ., ἔ.ἡ. (ἀρχεῖο Φεβρουαρίου 1830), πρωτότυπο, Αὐγουστίνος Καποδίστριας πρὸς Κυβερνήτη (Rapport No 2).

του Μακρυγιάννη (400 άνδρες συνολικά), που είχαν οργανωθεί από τον Ύψηλάντη μετά την έκστρατεια των Σαλώνων, αλλά δεν είχε επικυρωθεί ή οργανωθεί τους από την κυβέρνηση. Για τις υπόλοιπες απαιτήσεις τους τους έδωσε μόνο μια ελάχιστη αποζημίωση. Το ίδιο έκανε και για το σώμα του Δημ. Μακρή στο Ζυγό. Με τα μέτρα αυτά, καθώς και με το γενικό περιορισμό της αριθμητικής δύναμης του στρατού, κατόρθωσε ώστε τα μνηαία εξοδά του να περιοριστούν από 50 σε 30 χιλιάδες τάλληρα¹.

Στή θέση του Dentzel ως διοικητή του στρατού της Δυτικής Στερεάς² διορίστηκε ο Ίταλός φιλέλληνας στρατηγός Pisa³, με μισθό τριπλάσιο από του χιλίαρχου, πράγμα που έθιξε πολύ τους άλλους, γιατί για αυτός είχε καθοριστεί ως ανώτερος ο βαθμός του χιλίαρχου⁴. Ως γενικός επιθεωρητής διορίστηκε στις 27 Ιανουαρίου του 1830 ο χιλίαρχος Αναγνώστης Παπασταθόπουλος με βοηθούς τον πεντακοσίαρχο Πάνο Γιολλάση και τον Βασ. Γούδα, οι τελευταίοι με μισθό 400 γρόσια το μήνα⁵. Την ίδια ημερομηνία κοινοποίησε ο Αύγουστίνος αναλυτικές οδηγίες στο γενικό επιθεωρητή σχετικά με την ύπηρεσία των στρατιωτών, τη μισθοδοσία, τροφοδοσία, άδειες κ.λ. κ⁶. Την ίδια ημερομηνία επίσης ο Αύγουστίνος με το υπ' αριθ. 2629 διάταγμα του έδωσε και ένα «πολεμικό συμβούλιο»⁷, του οποίου δρισε ως μέλη τους εξής 10 αξιωματι-

¹ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 249, αρ. 6, α.τ., α.η. (άρχες Φεβρουαρίου 1830), πρωτότυπο, Αύγουστίνος Καποδίστριας προς Κυβερνήτη (Rapport No 2).

² Ο Dentzel πέθανε στις 15 Σεπτεμβρίου 1829 στη Βόνιτσα.

³ Ο Ίταλός φιλέλληνας Vincenzo Pisa από το Petra - Forte του βασιλείου των Δύο Σικελιών υπηρέτησε ως συνταγματάρχης υπό τον Murat στο βασίλειο της Νεάπολης. Πήρε μέρος μαζί με το στρατηγό Pepe στην επανάσταση της πατρίδας του στα 1821 και κατόπιν κατέφυγε στην Ίσπανία. Κατά την ελληνική επανάσταση διοίκησε ένα λόχο φιλελλήνων στο Χαϊδάρι και επί Καποδίστρια διακρίθηκε πρώτα ως φρούραρχος Ναυπλίου και κατόπιν ως επιθεωρητής και διοικητής του στρατού της Δυτικής Στερεάς. Κατά την Αντιβασιλεία χρημάτισε στρατιωτικός διοικητής Αθηνών - Πειραιώς και πέθανε στο Ναύπλιο τον Ιούλιο του 1837 (Φορνέσι, Μνημείον Φιλελλήνων, σ. 256. Barth - Kehrig, Die Philhellenenzeit, σ. 199). Οι αναφορές του Pisa προς τον Καποδίστρια από τη Δυτική Στερεά, χρήσιμες για την ιστορία της περιόδου εκείνης, βρίσκονται στον υπ' αριθ. 288 φάκελο του Αρχείου Καποδίστρια στην Κέρκυρα.

⁴ Χρ Λασσάνη, Το στρατιωτικόν της Ελλάδος, σ. 34.

⁵ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 288, αρ. 104, αντίγραφο υπ' αριθ. 2634/27-1-1830 διαταγής Πληρεξουσίου Τοποτηρητού από Ναύπακτο.

⁶ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 288, αρ. 104, αντίγραφο υπ' αριθ. 2627/27-1-1830 διαταγής Πληρεξουσίου Τοποτηρητού από Ναύπακτο.

⁷ Αρχείο Καποδίστρια, φάκ. 288, αρ. 104, αντίγραφο υπ' αριθ. 2629/27-1-1830 διαταγής Πληρεξουσίου Τοποτηρητού από Ναύπακτο.

κούς τοῦ νεοσύστατου Ταξιαρχικοῦ: τὸν μοίραρχο τοῦ στολίσκου τοῦ Ἀμβρακικοῦ Ἀντ. Κριεζή, τὸν γενικὸ ἐπιθεωρητὴ τοῦ στρατοῦ Ἀναγν. Παπασταθόπουλο, τοὺς χιλίαρχους Κίτσο Τζαβέλλα, Διαμαντὴ Ζέρβα, Γιώτῃ Βαρνακιώτῃ, Γεώργιο Τσόγκα, καὶ τοὺς πεντακοσίαρχους Δῆμο Τσέλιο, Γεώργιο Λάμπρου Ζέρβα, Πάνο Βλαχόπουλο καὶ Παν. Μαλάμο. Γραμματεὰ διόρισε τὸν Γεώργιο Γαζή¹. Σύμφωνα μὲ τις ὁδηγίες τοῦ ὀβόλου τοῦ συμβουλίου αὐτοῦ ἦταν νὰ βοηθῆ τὸν Pisa στὸ ἔργο του. Τὰ μέλη του, σύμβουλοι τοῦ Γενικοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ, ἔπρεπε νὰ συνεδριάζουν τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα στὸ κατάλυμα τοῦ Pisa στὴ Βόνιτσα. Ἐπίσης θὰ ἐκλέγεται κάθε 15 ἡμέρες ἓνα μέλος τοῦ συμβουλίου ὡς διοικητὴς τῶν ταγμάτων, ποὺ ἦταν στρατοπεδευμένα στὸ Μακρυνόρος, καὶ ἄλλα μέλη θὰ συνοδεύουν, ἂν χρειαστῆ, τὸν Pisa στὶς διάφορες περιόδους του. Ἄλλη ἀρμοδιότητα τοῦ συμβουλίου ἦταν καὶ ἡ δικαστικὴ. Σὲ περίπτωσι ποὺ ἓνας στρατιωτικὸς ἔπεφε σὲ σοβαρὸ παράπτωμα, ὁ Γενικὸς ἀρχηγὸς θὰ συγκροτοῦσε στρατοδικεῖο μὲ πρόεδρο ἓνα μέλος τοῦ συμβουλίου καὶ μέλη δυὸ ἀξιωματικούς τοῦ στρατοῦ ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ἐνόχου².

Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι τὸ «πολεμικὸ συμβούλιο» αὐτὸ ἦταν ἓνα εἶδος ἐπιτελείου, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀξιοποίηση τῆς πείρας τῶν παλαιμάχων ὀπλαρχηγῶν. Στὴν πραγματικότητα ἔμως δὲν συνέβαινε κάτι τέτοιο καί, ὅσο ξέρουμε, ποτὲ δὲν ἀσχολήθηκε μὲ κάτι ἀξιόλογο. Ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος στὶς μυστικὲς ὁδηγίες του πρὸς τὸν Pisa, τρεῖς ἡμέρες μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ συμβουλίου, τοῦ ἔγραφε χαρακτηριστικὰ τὰ ἑξῆς: «... *Le conseil de guerre a été institué pour flatter l'amour-propre de ces officiers et pour les obliger à devenir plutôt utiles que nuisibles à l'armée. Vous saurez en conséquence en tirer parti*». Οἱ προθέσεις αὐτὲς τοῦ Αὐγουστίνου δὲν ἀργησαν βέβαια νὰ γίνουν ἀντιληπτές ἀπὸ τοὺς ὀπλαρχηγούς καὶ νὰ προκαλέσουν τὴ δυσἀρέσκειά τους. Αὐτὸ τὸ γνώριζε ὁ Αὐγουστίνος, ἀλλὰ πίστευε ὅτι οἱ βαθμοὶ καὶ οἱ μισθοὶ τοῦ Ταξιαρχικοῦ καὶ ἡ τακτοποίηση μερικῶν ἀνδρῶν τους στὴ χωροφυλακὴ θὰ ἐμπόδιζαν τοὺς ὀπλαρχηγούς ἀπὸ τοῦ νὰ ἀντιδράσουν φανερὰ ἐναντίον τῆς κυβέρνησις. Στὶς ἴδιες ὁδηγίες, ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Αὐγουστίνος ἔδινε ἀκόμη στὸν Pisa καὶ πολλὰς ἄλλες κατατοπιστικὰς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ πρόσωπα τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τῶν

¹ Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 288, ἀρ. 104, ἀντίγραφο ὀπ' ἀριθ. 2630/28-1-1830 διαταγῆς Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ ἀπὸ Ναύπακτο.

² Ἀρχεῖο Καποδίστρια, φάκ. 288, ἀρ. 104, ἀντίγραφο ὀπ' ἀριθ. 2632/27-1-1830 διαταγῆς Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ ἀπὸ Ναύπακτο.

10 ταγμάτων που στάθμευαν στη Δυτική Στερεά και τους οποίους θεωρεί όλους άφοσιωμένους στον Κυβερνήτη χαρακτηρίζει ιδιαίτερα ως γενναίους και πάντοτε νομιμόφρονες και υποτακτικούς τον Πανομάρα, τον Βέρη, τον Νίκα και τον Μιλάμο. Επίσης θεωρεί ότι ο Φωτομάρας, ο Φαρμάκης, ο Βελής, ο Ν. Ζέρβας και ο Καραμπίνης διακρίνονται για το ζήλο τους και για την επιθυμία τους να μεταβληθούν σε «τακτικούς». Τους χιλιάρχους Κίτσο Τζαβέλλα και Δικμαντή Ζέρβα τους κρίνει ως ικανούς και αξιοσέβαστους στρατιωτικούς, αλλά έχει τη γνώμη, ότι διατηρούν ακόμη αρκετά ελαττώματα, που οφείλονται στις παλαιές τους συνήθειες, ενώ για τον Τσόγκα πιστεύει ότι είναι σταθερός άνθρωπος και με ευθύ χαρακτήρα. Ίδιαίτερα για τον Τσόγκα τονίζει στον Pisa ότι, σε περίπτωση ανάγκης, μπορεί να βασιστεί σ' αυτόν, γιατί άσκει μεγάλη επιρροή στους συμπατριώτες του Βλάχους και μπορεί εύκολα να συγκεντρώσει στη Βόνιτσα 400 καλούς στρατιώτες από αυτούς. Απόλυτη έμπιστοσύνη επίσης δείχνει και προς τον γενικό επιθεωρητή Παπασταθόπουλο (τον οποίο προτείνει ως πρόεδρο του πολεμικού συμβουλίου, όταν άπυσιάζει ο Pisa), καθώς και προς τους πολιτικούς διοικητές, τον Νάκη του Μεσολογγίου, τον Μάρκο Δαμιράλη της Βόνιτσας και τον Άναγν. Κοντάκη του Καρπενησιού. Τον συμβουλεύει ακόμη ν' αλλάξει κάθε μήνα τις θέσεις των ταγμάτων που φρουρούν το Μακρονόρος και ν' αφήσει το 20 τάγμα του Καραμπίνη, που αποτελείται από Σουλιώτες, μοιρασμένο στις πολιταρχίες Ναυπάκτου, Άντιρρίου και Μεσολογγίου, γιατί οι φρουρές των τακτικών εκεί είναι ολιγάριθμες και γιατί στη Ναύπακτο βρίσκονται 200 περίπου οίκογένειες Σουλιωτών και οι Σουλιώτες των άλλων ταγμάτων θ' άνησυχούσαν, αν δέν ξέρουν ότι μιá δική τους δύναμη τους προστατεύει¹.

Αυτό ήταν το οργανωτικό έργο του Καποδίστρια στο στρατό της Δυτικής Στερεάς. Όλα αυτά όμως κατέρρευσαν μετά τη δολοφονία του, και τα τάγματα μεταβλήθηκαν πάλι σε άτακτα μπουλούκια, που ξευπηρέτησαν τις φιλοδοξίες των αντιμαχόμενων πολιτικών φατριών.

¹ Άρχαιο Καποδίστρια, φάκ. 288, άρ. 102, 30-1-1830, πρωτότυπο, Αύγουστίνος Καποδίστριας προς Pisa από Ναύπακτο (Instructions pour le Général Pisa, Commandant en Chef l'armée de la Grèce Occidentale).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Διάταγμα τοῦ Ἀδγουσίνου Καποδίστρια γιὰ τὴν ὀργάνωσις τῶν ταγμάτων¹

Ἄρ. 1410

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ὁ Πληρεξούσιος Τοποτηρητὴς τῆς Κυβερνήσεως

Θεωρήσαντες μὲν τὴν ὁποίαν ἐπροξένησαν πάντοτε κατὰ τοὺς κινδύνους ὠφέλειαν τὰ ἐλαφρὰ στρατιωτικὰ σώματα.

Θεωρήσαντες δὲ τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ ὀργανισθῶσιν εἰς ὀρθὰς ἀρχὰς τῆς πειθαρχίας, οἰκονομίας καὶ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας.

Δυνάμει τῶν ὑπ' ἄρ. 14627 καὶ 14628 Διαταγμάτων τοῦ Ἐξοχωτάτου Κυβερνήτου

Διατάττομεν

ἄρθρ. Αον

Ἀπὸ τῆς σήμερον διαλύονται αἱ χιλιαρχίαι καὶ ἀρχηγίαι ὁποιοῦ δήποτε σώματος ἐλαφροῦ καὶ προσκαλοῦνται οἱ τε χιλιαρχοὶ καὶ ἀρχηγοὶ νὰ παραδώσωσι τὰς ὁποίας ἔλαβον παρὰ τῆς κυβερνήσεως σημαίας εἰς τὴν διορισθησομένην Ὀργανιστικὴν τῶν Ταγμάτων Ἐπιτροπὴν.

ἄρθρ. Βον

Τὸ ἐλαφρὸν στρατιωτικὸν θέλει ὀργανισθῆ κατὰ Τάγματα ἀριθμούμενα τακτικῶς Αον, Βον.

ἄρθρ. Γον

Ἐκαστον ἐλαφρὸν τάγμα θέλει ὑποδιαιρεῖσθαι εἰς τέσσαρας λόχους ἀριθμούμενους τακτικῶς Αος, Βος, Γος, Δος. Ἐκαστος λόχος εἰς δύο ἡμιλοχίας Αην, Βην. Ἐκάστη ἡμιλοχία εἰς δύο ἐνωμοτίας αη, βη, γη, δη, καὶ ἐκάστη ἐνωμοτία εἰς δύο δεκανείας αη, βη, μέχρι ηη.

ἄρθρ. Δον

Ἐκαστος λόχος θέλει ἔχει

λοχαγός	1	
ὑπολοχαγός	1	
ἀνθυπολοχαγός	1	πλήρες ἐκάστου
λοχίας οἰτιστῆς	1	λόχου ἀνδρας 96
λοχίας	4	
δεκανεῖς	8	
στρατιώτας	80	

¹ Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ εἶναι ἀντίγραφο καὶ φέρει ἡμερομηνία 18 Ὀκτωβρίου

Ἐκαστον τάγμα ἐκ τεσσάρων λόχων

θέλει ἔχει πρὸς τούτοις

ταγματάρχην	1		
ὑποταγματάρχην	1		
ὑπασπιστὴν ὑπολοχαγὸν	1		
καταλυματίαν ὑπολοχαγὸν	1	ἐπιτελεῖς 8	πλήρεις ἐκάστου
σημαιοφόρον ἀνθυπολοχαγὸν	1		τάγματος ἄνδρες
σαλπικτὰς	2		392
ἱερέα	1		

ἄρθρ. Εἰον

Ἐκαστος λόχος θέλει ἔχει παῖδας στρατοῦ «β» ὥστε εἰς ἕκαστον τάγμα θέλει εἶσθαι 12.

ἄρθρ. ΣΤον

Ἐκαστον τάγμα θέλει ἔχει μίαν σημαίαν ἔχουσαν κατὰ τὸ μέσον τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ τακτικοῦ ἀριθμοῦ καὶ τὰς ἐπωνυμίας τοῦ τάγματος, δηλαδὴ Α ἢ Β κ.τ.λ. Ε.Τ.

ἄρθρ. Ζον

Ἐκαστος στρατιωτικὸς κατὰ τὸν βαθμὸν του θέλει λαμβάνει

Βαθμὸς	Μερίδες	Γροῦσια κατὰ μῆνα	
		Σιτηρέσιον	Μισθὸς
ταγματάρχης	3	100	360
ὑποταγματάρχης	2	90	210
ὑπασπιστῆς	2	45	100
καταλυματίας	2	60	180
ἱερεὺς	2	45	120
σημαιοφόρος	2	45	90
σαλπικτῆς	1	30	60
λοχαγὸς	2	60	180
ὑπολοχαγὸς	2	45	100
ἀνθυπολοχαγὸς	2	45	90
λοχίας σιτιστῆς	1	30	70
λοχίας	1	30	70
δεκανεὺς	1	30	40
στρατιώτης	1	15	25
παῖς στρατιώτης	1	15	—

1829. Βρίσκεται στὸ Ἄρχειο Καποδίστρια στὸ φάκ. 143B ὑπ' αἰξ. ἀρ. 14. Τὸ δη-
μοσιεύουμε ἐδῶ μὲ τὴν στίξιν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν του.

Ἡ μὲν μερὶς τοῦ ἀλεύρου θέλει εἶσθαι δράμια 220 καὶ διδεσθαι καθ' ἡμέραν, τὸ δὲ σιτηρέσιον ἀνά δέκα πέντε ἡμέραις, ὃ δὲ μισθὸς κατὰ τριμηνίαν.

ἄρθρ. Η'ον

Ἐκαστος στρατιωτικὸς καταταττόμενος εἰς τὰ ἐλαφρὰ τάγματα θέλει ὀρκισθῆ τὸν ἐξῆς ὄρκον: «Ὀρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας καὶ ἀδιαιρέτου τριάδος νὰ χύσω τὸ αἷμα μου ὑπὲρ τῆς ἱερᾶς καὶ ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, καὶ ὑπὲρ Πατρίδος, καὶ νὰ ὑποτάσσωμαι εὐσεβᾶτως εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ἐξοχωτάτου Κυβερνήτου καὶ τῶν ἀρχηγῶν εἰς τοὺς ὁποίους ἤθελε μὲ διωρίσει».

Οἱ μὲν ταγματάρχαι θέλουσι ὀρκισθῆ τοῦτον ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου παρόντων ἱερέων, καὶ ἔμπροσθεν τοῦ Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ τῆς Κυβερνήσεως, οἱ δὲ λοιποὶ ἔμπροσθεν τῆς Ὀργανιστικῆς Ἐπιτροπῆς.

ἄρθρ. Θ'ον

Ἐκαστος στρατιωτικὸς καταγραφόμενος εἰς τοὺς στρατιωτικοὺς καταλόγους τῶν ἐλαφρῶν ταγμάτων, χρεωστὲι νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα ὑπὸ τὰς σημαίας τῆς ἐν ἔτος ὀλέκλῆρον· κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο δὲν ἡμπορεῖ νὰ μεταθῆ ἀπὸ τάγμα εἰς τάγμα, μήτε ἀπὸ λόχον εἰς λόχον, ἔκτος περιστάσεως προδικασμοῦ.

ἄρθρ. Ι'ον

Οἱ βαθμοὶ τῶν μὲν ὑπαξιωματικῶν ἀπὸ δεκανέως μέχρι λοχία σιτιστοῦ θέλουσι προβάλλεσθαι παρὰ τῶν λοχαγῶν καὶ ἐπικυροῦσθαι παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ σώματος· οἱ δὲ τῶν ἀνθυπολοχαγῶν, ὑπολοχαγῶν, καὶ λοχαγῶν θέλουσι προτείνεσθαι παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ τάγματος πρὸς τὴν Κυβέρνησιν, ἣτις θέλει ἀποφασίζει περὶ τούτου· οἱ δὲ τοῦ ὑποταγματάρχου καὶ ταγματάρχου θέλουσιν ὀνομάζεσθαι παρὰ τοῦ Κυβερνήτου.

ἄρθρ. ΙΑ'ον

Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἀναβάλλεται ἀπαξ ἤδη ἐπὶ τοῦ παρόντος ὀργανισμοῦ, κατὰ τὸν ὅποιον, οἱ μὲν ὑπαξιωματικοὶ θέλουσιν ὀνομασθῆ παρὰ τῆς Ὀργανιστικῆς Ἐπιτροπῆς οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ καὶ ὑποταγματάρχες θέλουσι προδληθῆ παρὰ τῆς αὐτῆς Ἐπιτροπῆς εἰς τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ Πληρεξουσίου Τοποτηρητοῦ τῆς Κυβερνήσεως.

ἄρθρ. ΙΒ'ον

Οἱ ὑπαξιωματικοί, ἀξιωματικοὶ καὶ ταγματάρχαι, διὰ νὰ ἀποδίδειται τὸ ἀνήκον σέβας καὶ ἡ ἀνήκουσα πρὸς αὐτοὺς τιμὴ, θέλουσι φέρει παράσημα διακριτικὰ τοῦ βαθμοῦ των, τὰ ὁποῖα θέλουσι προσδιορισθῆ δι' ἰδιαιτέρας διατάξεως.

ἄρθρ. ΙΓ'ον

Τὰ χρέη καὶ καθήκοντα παντὸς βαθμοῦ ἀπὸ στρατιώτου μέχρι ταγματάρχου, καὶ αἱ ποιναὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀδικημάτων θέλουσι διορισθῆ δι' ἰδιαιτέρας διατάξεως.

ἄρθρ. ΙΔ'ον

Ὁ τρόπος τῆς κρατήσεως τῆς λογιστικῆς εὐθύνης ἐκάστου τάγματος ἐλαφροῦ θέλει διορισθῆ ὡσαύτως δι' ἰδιαιτέρας διατάξεως.

ἄρθρ. ΙΕ'ον

Ἡ παροῦσα διάταξις θέλει διατηρηθῆ ἀκριβῶς κατὰ τὸν ὀργανισμὸν ὅλων τῶν ἐλαφρῶν ταγμάτων.

Ἐν Ναυπάκτῳ
τῆ 18 Ὀκτωβρίου 1829

Ὁ Πληρεξούσιος
Α. Α. Καποδίστριας

Ἴσον τῷ πρωτοτύπῳ

Ἐν Ναυπάκτῳ τῆ... Ἰουνίου 1830

Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Πληρεξουσίου

Ἰωάννης Σακκελάρης

Τ.Σ. (Ὁ Πληρεξούσιος τῆς Κυβερνήσεως)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα.

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη - Τμῆμα χειρογράφων καὶ ἱστορικῶν ἀρχεῖων, ἀριθ. ἐγγράφων 9589, 9593, 9594 καὶ 9595 (ἔγγραφα στρατηγοῦ Δημητρίου Μακρῆ).

Ἀρχεῖον Καποδίστρια, ἀριθ. φακέλων ἐγγράφων 227 (Church), 226 (Dentzel), 249 (Αἰγυπτίου Καποδίστρια), 143B (ἔγγραφα καὶ σημειώσεις στρατιωτικῶν ἐλαφρῶν ταγμάτων) καὶ 288 (Pisa).

Βιβλιοθήκη Βουλῆς - τμῆμα χειρογράφων, χειρόγραφο Γ. Λασάνη, μὲ τίτλο «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος».

Β'. Ἄλλες δημοσιευμέναι πηγὲς καὶ βοηθήματα.

Baynā Θάνου - Δημητρακοπούλου Ἐυρυδίκης, Ἄμερικανοὶ φιλέλληνες ἔθελοντές σὺ Εἰκοσιένα, Ἀθήναι 1949.

Βακαλοπούλου Ἀποστόλου, Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 1941.

Βακαλοπούλου Ἀποστόλου, Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 1948.

Barth Wilhelm, Kehrig - Korn Max, Die Philhellenenzeit von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias' am 9. Oktober 1831, München 1960.

- Δεσποτοπούλου Ἀλεξάνδρου Ι.*, Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1954.
- Εὐμοροπούλου Α.*, Ἀπομνημονεύματα. Στὴ σειρά «Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21» τ. 20 σ. 5-26, Ἀθήναι 1957.
- Heideck K.*, Τὰ τῶν Βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826-1829. Ἀρμονία 1 (1900) καὶ 2 (1903).
- Καποδίστρια Ι. Α.*, Ἐπιστολαί, ἑλληνικὴ μετάφρασις Μ. Σχινᾶ, τ. 1-4, Ἀθήναι 1843.
- Κασομούλη Ν.*, Ἐνθουμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833. Εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. 1-3, Ἀθήναι 1939-1942.
- Κολοκοτρῶνη Θ.*, Διήγησις συμβέβητων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς (1770-1836), τ. 1-2, Ἀθήναι 1889.
- Κονόμου Ντίνου*, Γεώργιος Τερτσέτης. Ἀνέκδοτα κείμενα, Ἀθήναι 1959.
- Δάμπρου Σπ.*, Ἐγγραφα οἰκογενεῖας Λαδίδου. Νέος Ἑλληνομνήμων 17 (1923) 389-393.
- Μακρυγιάννη Στρατηγῶ*, Ἀπομνημονεύματα. Κείμενον, εἰσαγωγή, σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. 1-2, Ἀθήναι 1947.
- Μίχου Ἀρτεμίου Ν.*, Ἀπομνημονεύματα τῆς δευτέρας πολιτορκίας τοῦ Μεσολογγίου (1825-1826) καὶ τινες ἄλλαι σημειώσεις εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος ἀναγόμεναι. Ἐκδίδονται ὑπὸ Σ. Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἀθήναι 1833.
- Οἰκονόμου Δ.*, Ἀρχεῖον στρατηγῶ Κώστα Μπότζερη, Ἀθήναι 1873.
- Φορνέζι Ἐρρίκου*, Τὸ μνημεῖον τῶν Φιλελλήνων, μετάφρ. Καλλιόπης Μαράτου (Καμπούρογλου). Στὴ σειρά «Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21» τ. 20 σ. 223-274, Ἀθήναι 1957.
- Φωτιάκου ἢ Χρυσανθοπούλου Φωτίου*, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. 1-2, Ἀθήναι 1957.
- Φυσενιζίδου Ν.*, Ἀνέκδοτοι αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τῶν διασημοτέρων Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν καὶ διάφορα πρὸς αὐτοὺς ἔγγραφα τῆς Διοικήσεως μεθ' ἱστορικῶν σημειώσεων, Ἀλεξάνδρεια 1893.
- Ράδου Κ. Ν.*, Ἐγγραφα καὶ ἐπιστολαὶ Γεωργίου Βοϊνέσκου, ὀπασπιστοῦ τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, Ἀθήναι 1916.
- Ράγκου Ἰωάννου Π.*, Ὁ στρατηγὸς Ράγκος κατὰ τὸ 1821. Αἱ σημαντικώτεραι μάχαι αὐτοῦ, Ἀθήναι 1891.
- Σπηλιάδου Ν.*, Ἀπομνημονεύματα συνταχθέντα ὑπὸ Ν. Σπηλιάδου διὰ τὰ χρησιμώτατα εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, τ. 1-3, Ἀθήναι 1852-1859.
- Tourtoglou Men.*, La Grèce en 1830. (Rapport inédit du marquis de Valmy). L'Hellénisme Contemporain 9 (1955) 162-171.
- Τρικούπη Σπ.*, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔκδ. 2α, τ. 1-4, Λονδίνον 1860-1862.